

UDK: 324(497.5) »1923/1927«
342.8(497.5) »1923/1927«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 13. VI. 1996.

Izborni teror u Hrvatskoj 1923.–1927. godine

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U karadorđevićevskoj Kraljevini SHS razrađenim sustavom represija vladajući je režim pokušavao suzbiti svaku oporbu monarhiji i centralističko-unitarističkom ustrojstvu države. Jedan od oblika represije bio je i izborni teror u skupštinskim izborima. Osobito je bio razvijen i primijenjen na području Hrvatske, gdje je oporba režimu bila najizrazitija i najorganiziranija.

U Kraljevstvu (Kraljevini) SHS od samog početka te države nastale ujedinjenjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom 1. prosinca 1918. vladajuće snage – kraljevski dvor na čelu s regentom, a od ljeta 1921. i kraljem, Aleksandrom I. Karadorđevićem, vojni vrhovi i velikosrpska buržoazija – počeli su ostvarivati unitarističko-centralističku koncepciju unutrašnje organizacije države, osiguravati supremaciju i majorizaciju Srbije i Srba u odnosu na druge dijelove države i narode koji su se našli u toj državnoj zajednici.

Tijekom prosinca 1918. počeo je ubrzani proces centralizacije i unitarizacije državne uprave. Provođen je raznim uredbama i naredbama centralne vlade u Beogradu i regenta Aleksandra, uz svestranu pomoć i zauzimanje ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića, Srbina uz Hrvatske.¹ Bio je popraćen nasiljem raznih vrsta; radilo se o tome da su vladajuće strukture počele razvijati sustav represija spram svake vrste oporbe, a osobito hrvatske, koja je

¹ On je sve do kraja 1924. bio zadrti jugounitarist i centralist i kao takav imao utjecajne dužnosti, kao ministar unutrašnjih poslova, a zatim i ministar prosvjete. Tijekom 1924. istupio je iz Demokratske stranke, koja se od 1919. izmijenjivala u vlasti s Radikalnom strankom ili je s njom bila u koaliciji, i osnovao Samostalnu demokratsku stranku. Od tada, uz kraće prekide (tijekom 1924. i 1925.) djeluje kao opozicija vladajućem režimu, da bi u studenom 1927. sklopio savez sa svojim dugogodišnjim protivnikom Stjepanom Radićem, vođom HSS-a, i ustrojio zajedno s njim Seljačko-demokratsku koaliciju, glavnu oporbenu snagu u Hrvatskoj. Od početka 1929. bio je interniran; od 1931. do smrti 1936. živio je u izgnanstvu, u Parizu i Pragu. Kao oporbenjak zastupao je federalističku koncepciju državnog ustrojstva. O njemu vidi: Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb, 1972.; Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928.–1936.)*, Zagreb, 1973.; Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, (Pariz 1933.), Zagreb, 1990.

bila najizrazitija i najorganiziranija.² Hrvatska je još prije donošenja centralističkoga Vidovdanskog ustava (lipanj 1921.) u procesu intenzivne centralizacije državne uprave uredbama i naredbama centralne vlade i regenta Aleksandra izgubila oznake državnosti i ograničenu autonomiju kakvu je imala u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Postala je jedna od pokrajina Kraljevstva (Kraljevine) SHS (s tim što su Banska Hrvatska i Dalmacija bile zasebne pokrajine). Nakon Vidovdanskog ustava Hrvatska je izgubila i teritorijalnu cjelovitost.³

Tek ožujka 1920. održani su prvi općinski, odnosno gradski izbori, a kad je naredbama i uredbama u mnogome osiguran centralistički ustroj upravljanja državom, u jesen 1920. raspisani su i održani izbori za Ustavotvornu skupštinu. I jedni i drugi izbori su na području Hrvatske⁴ bili slobodni, bez osobita upletanja upravnih vlasti u njihov tijek. Možda su provedeni tako i zato što uspostavljeni karađorđevićevski režim nije očekivao nepovoljne rezultate, odnosno takve kakvi su bili u cijeloj državi te u Hrvatskoj.⁵ Rezultati i jednih i drugih izbora bili su u Hrvatskoj poražavajući za vladajući režim, iako su se vladajuće strukture, nakon općinskih izbora, unaprijed pokušale osigurati u skupštinskim izborima tako što je u odnosu na Srbiju na hrvatskom području (pa i u Vojvodini i u Bosni i Hercegovini) bio potreban veći broj izbornika za jedan mandat.⁶ U

² Usp. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučičištu*, Zagreb 1942. i 1992.; vidi i B. Janjatović, Represija spram hrvatskih seljaka 1918.–1921., *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1993., 25.–43.; ista, Progoni triju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918.–1921), *Historijski zbornik*, XLV/1992., 89.–104.

³ Uredbom o podjeli zemlje na oblasti od 26. travnja 1922., na temelju Vidovdanskog ustava, Kraljevina SHS bila je podijeljena na 33 oblasti. Hrvatska je bila podijeljena na šest oblasti: Splitsku, Dubrovačku, Srijemsku, Primorsko-krajišku, Osječku i Zagrebačku. Od kraja 1922. uredba se počela primjenjivati, pa su najprije imenovani čelnici oblasti – veliki župani, a zatim su tijekom 1923. ustrojene i oblasti. I Zagrebačka je oblast imala biti ustrojena nekoliko puta, ali se to odgađalo zbog političkih igara radikala, demokrata i kralja Aleksandra sve do kraja siječnja 1925. kad je počelo provođenje ukidanja Pokrajinske uprave u Zagrebu. Vidi: B. Janjatović, Karađorđevićevska centralizacije i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1995., 55.–76.

⁴ U vrijeme tih izbora jedan dio Hrvatske još uvijek nije bio integriran u Kraljevstvo SHS. Potkraj 1918. vojska Savojske Kraljevine Italije okupirala je Istru, veći dio Kvarnerskog primorja s tadašnjim gradovima Rijekom i Sušakom, sjevernu Dalmaciju s gradom Zadrom. U srednjoj Dalmaciji nalazile su se savezničke trupe. Rapalskim ugovorom potkraj 1920. Kraljevstvu SHS trebali su biti vraćeni otok Krk, grad Sušak, dio Kastavštine i dio sjeverne Dalmacije, ali su talijanske trupe napustile Sušak i sjevernu Dalmaciju tek početkom 1923. godine, dok su otok Krk i dio Kastavštine integrirani u Kraljevinu SHS 1921. Više o tome: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, knj. II., Zagreb, 1938. i 1989.; R. Horvat, *Hrvatska*, na v. mj.; *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988. na v. mj.

⁵ Usp. Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, Beograd 1921.; Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961., knj. I., 308. i d.; vidi i Branislav Gligorićević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970., 184. i d.

⁶ R. Horvat, *Hrvatska*, 98. i d.

gradskim izborima u dijelu gradova ili većih mjesta (npr. Zagreb, Crikvenica, Delnice, Ogulin, Karlovac, itd.) odnijela je pobjedu oporbena novoosnovana (travanj 1919.) Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) (SRPJ/k/), a u najvećem broju općina diljem Hrvatske Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS).⁷ U izborima za Ustavotvornu skupštinu pobjednica je bila najizrazitija hrvatska oporbena stranka – Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS), unatoč tome što je veći dio njezina vodstva bio gotovo cijelu 1919. do početka 1920. u zatvoru, a njezin vođa Stjepan Radić osuđen kolovoza 1920. na dvije i po godine zatvora.⁸

No, iako nije bilo nasilja u tijeku izbora, ipak je režim na drugi način pokušavao obuzdati opoziciju. Kako bi suzbila oporbu, centralna je vlada još tijekom 1919. u dotadašnjim skupštinama, a pogotovo nakon izbora 1920. propisala obveznu prisegu kralju Petru I., umjesto kojeg je vladao regent Aleksandar I. Karađorđević. Budući da u brojnim gradskim i općinskim skupštinama diljem Hrvatske odbornici, kako oni s lista SRPJ(k) tako i oni s lista HPSS-a, nisu htjeli prisegnuti kralju Petru I. (doduše svaki zbog svojih posebnih idejnih i političkih razloga), po nalogu centralne vlade, a navlastito S. Pribićevića, one su bile raspuštene (npr. u Zagrebu, Delnicama, Skradu, itd.)⁹, pa su održani novi izbori. Vladajući je režim tako onemogućio funkcioniranje legalno izabranih općinskih i gradskih samouprava, općinskih i gradskih skupština. Takvim svojim postupcima pokazao je da ne poštuje izbornu volju stanovništva, kao i to da je spreman nasiljem uspostaviti i održati svoje pozicije.

Rezultati državnih skupštinskih izbora 1920. pokazali su nesumnjivi utjecaj Hrvatske pučke seljačke stranke na većinu hrvatskog stanovništva. U odnosu na njezin uspjeh rezultati drugih hrvatskih stranaka bili su maleni.¹⁰ Neuspjeh su u Hrvatskoj doživjele i glavne srbijanske stranke, Demokratska i Narodna radikalna stranka, koje su se i tada i kasnije smjenjivale u vlasti ili su ustrojivale koalicijske vlade.¹¹ No, pobjednička je stranka sa Stjepanom Radićem na čelu već početkom prosinca 1920., kad se preimenovala u Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS), odustala od sudjelovanja u Ustavotvornoj skupštini,

⁷ Rezultatima izbora u Hrvatskoj bila je iznenađena i Hrvatska zajednica (osnovana 1919.) koja je neko vrijeme sudjelovala u vlasti, a njezin je lider dr. Matko Laginja bio i hrvatskim banom. Usp. H. Matković, Hrvatska zajednica, *Istorija XX veka*, zbornik radova, Beograd, V/1963., 64. i d.

⁸ B. Janjatović, *Progoni triju, n. dj.* gdje je navedena i druga lit.

⁹ Zdenka Šimončić-Bobetko, Mjesna politička organizacija SRPJ(k) Zagreba i izbori za gradsko zastupstvo u Zagrebu 21. ožujka 1920. godine, zbornik *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Zagreb, 1968, 170.–196.; Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba 1918–1931*, Zagreb, 1973, na v. mj.; Mihael Sobolevski, *Revolucionarni radnički pokret na delničkom području. Izbor iz grada, Rijeka–Delnice*, 1986.; isti, *Komunistički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1919.–1929.*, Rijeka, 1985.

¹⁰ R. Horvat, *Hrvatska*, 101. i d.; vidi i bilj. 5.

¹¹ B. Gligorijević, *Demokratska*, 193. i d.

ne želeći priznati monarhiju te položiti prisegu kralju, čime se ujedno izjasnila i protiv centralizma.¹² Hrvatska politička oporba se nakon izglasavanja centralističkoga Vidovdanskog ustava oštro suprotstavljala centralizaciji državne uprave, a osobito podjeli države na oblasti; iako nije sudjelovala u državnom parlamentu, ipak je bila važan politički čimbenik u državi baš po tom svom oporbenom djelovanju, po traženju rješenja hrvatskoga nacionalnog pitanja. Osobito se to odnosilo na Hrvatsku republikansku seljačku stranku, a navlastito njezina vođu Stjepana Radića. No, i druge su hrvatske stranke smetale režimu, pogotovo kad bi se udružile, kao što su to učinile npr. 1921. ustrojivši (prvi) Hrvatski blok.¹³ Jedan od načina da ih se suzbije bio je i izborni teror tijekom skupštinskih i oblasnih izbora.

1.

U borbi za vlast i prevlast vladajuće su strukture, ali i srbijanska politička opozicija, vodile računa o djelatnosti i utjecajima HPSS-a, odnosno HRSS-a, pogotovo kad je postalo očito da stranke stječe pristaše i u Bosni i Hercegovini, Vojvodini, a da ima i naznaka o njezinu širenju u Srbiji. Prve u nastojanju da onemoguće djelovanje te najjače hrvatske stranke, a druga u taktiziranju oko stvaranja saveznika u bitkama za dolazak na vlast. Osobito je to postalo važno u vrijeme novih državnih skupštinskih izbora, raspisanih 16. prosinca 1922. i održanih 18. ožujka 1923. godine. Bili su to prvi izbori nakon učvršćenja centralizma i unitarizma Vidovdanskim ustavom. Vladajuće su snage, a tada su to bili radikali koji su ustrojili homogenu vladu, možda poučene izbornim rezultatima 1920., htjele tim izborima pokazati svoju premoć nad političkim protivnicima i dakako zadržati i osigurati stečene pozicije. Srbijanska se oporba, a navlastito Demokratska stranka¹⁴, nadala se da će u izborima legalnim putem doći na vlast. Hrvatska je oporba očekivala da će izboriti promjene u unutraš-

¹² Uz HRSS u državnu skupštinu nisu išli ni izabrani predstavnici Hrvatske stranke prava. U Konstituenti su sudjelovali predstavnici novoosnovane Hrvatske zajednice, Hrvatske pučke stranke, Hrvatske težake stranke, te malen broj Hrvata članova Demokratske stranke. No, ni članovi Hrvatske zajednice te Hrvatske težačke stranke nisu dočekali izglasavanje ustava 28. lipnja 1921. nego su izišli iz skupštine početkom svibnja te godine zbog odredbe da se ustav može donijeti običnom većinom. Početkom lipnja to su učinili i komunisti, Bunjevačko-šokačka stranka i članovi Hrvatske pučke stranke. Tako je Vidovdanski ustav donesen uglavnom bez glasova hrvatskih predstavnika, osim deset članova Demokratske stranke i onih članova Jugoslovenske muslimanske organizacije koji su se izjasnili kao Hrvati (R. Horvat, *Hrvatska*, 107. i d.).

¹³ Nastao udruživanjem Hrvatske republikanske seljačke stranke, Hrvatske stranke prava, Hrvatskoga radničkog saveza, Hrvatske zajednice radi borbe protiv unitarističko-centralističkih koncepcija unutarnjeg uređenja države. HRSS je bio vodeći faktor u tom bloku. (Usp. R. Horvat, *Hrvatska*, 114. i d.).

¹⁴ B. Gligorijević, *Demokratska*, 334. i d. Stranka je već tada bila podvojena na Davidovićeve i Pribičevićeve grupu (do podvajanja je došlo tijekom 1922.), ali je još formalno bila jedinstvena; no, u izborima je svaka od tih grupa istupala samostalno.

njem ustrojstvu državne uprave.¹⁵ Bili su to razlozi živu političkom gibanju u državi već od sredine prosinca 1922. pa sve do dana održavanja izbora, ali i nakon njih. Predizborna se agitacija razvila u žestoke političke obračune između pozicije i opozicije, ali i unutar opozicije. Bila je, međutim, popraćena nasiljem.

Kao izborni mandatar homogena radikalna vlada bila je u prednosti pred svojim takmacima, kako onima u Srbiji tako i u drugim dijelovima države, pa i u Hrvatskoj. Vlada je odredila uvjete predizborne i izborne aktivnosti, osiguravši već u startu povoljniji položaj za Srbiju, tj. u Srbiji je i nadalje manji broj glasača nego u drugim dijelovima države birao veći broj zastupnika. Izbornici i izborni mandati su se u ovima, kao i u svim sljedećim skupštinskim izborima u Kraljevini SHS (1925. i 1927.), računali prema popisu stanovništva iz 1910., dakle prije ratnih razaranja u kojima je stradalo brojno srbijansko stanovništvo, a ne po završenom popisu državljana Kraljevine SHS iz početka 1921. godine. Propisano je to izbornim zakonom od 21. lipnja 1921. (koji je bio dopunjen izborni zakon od 3. rujna 1920.); zakon je izglasala manjina zastupnika državne Narodne skupštine, kad je opozicija napustila zasjedanje, ali je ipak ostao važećim. U zakonu je isto određen i princip izbornog količnika kojim se manipuliralo tako da se od »manjina napravi većina«.¹⁶ Po vladinim odredbama, a u Hrvatskoj su ih provodile Pokrajinske uprave u Zagrebu i Splitu, bila je dopuštena agitacija svim legalnim strankama, pod uvjetom da se na skupštinama ne govori protiv »državnog jedinstva«, Vidovdanskog ustava i monarhije.¹⁷ U tim je odredbama navedeno da je dopuštena agitacija za republiku ako se njezino ostvarenje traži parlamentarnim putem. Ta su dopuštenja ipak značila ograničenje slobode političke agitacije. U svakom pojedinom slučaju, naime, ovisilo je o procjeni predstavnika vlasti koji su odobravali održavanje skupština i bili na njima nazočni, hoće li izgovorene riječi smatrati dopuštenim ili ih ocijeniti opasnim za režim i poredak. Već se na početku predizbornih aktivnosti pokazalo da izbori neće biti slobodni i da će biti popraćeni nasiljem režima ili prorežimskih organizacija spram hrvatske oporbe.

U tijeku predizborne i izborne aktivnosti radikalima, i vladu i stranci, stajali su na raspolaganju državni upravni aparat, vojska, policija i žandarmerija, posredstvom kojih su mogli djelovati na izbornike i na političke stranke. Demokratska se stranka, navlastito Pribičevićevo krilo, poslužila Organizacijom

¹⁵ HRSS je u izborima istupao samostalno, odbivši zajednički istup Hrvatskog bloka, pa su i druge hrvatske stranke morale tako istupiti ili su preporučile svojim pristašama da glasuju za HRSS. (H. Matković, *Hrvatska*, 93. i d.).

¹⁶ Dom, 1. VII. 1927., 3.; R. Horvat, *Hrvatska*, 147./148.; F. Čulinović, *Jugoslavija*, 404. i d. Citat je sa 405.

¹⁷ To je značilo da je bila zabranjena svaka agitacija Komunističkoj partiji, koja je, unatoč zabrani djelatnosti (Obznanom potkraj prosinca 1920.) i progonima (na temelju Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi od 1. kolovoza 1921.) bila i dalje aktivna. Hrvatske legalne stranke, kao i uopće oporba u Kraljevini SHS, bile su pod strogom paskom organa vlasti.

jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), osnovanom 1921. i poznatom po nasilju spram svih protivnika režima, osobito u Sloveniji, Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj (naročito u Dalmaciji).¹⁸

Glavna se bitka između radikala i demokrata u skupštinskim izborima 1923. vodila na području Srbije. Na teritoriju Hrvatske Pribićevići su pristaše bili zainteresirani za rezultate izbora jer su tada smatrali da se položaj Srba u Hrvatskoj može osigurati samo u strogo centraliziranoj državi. Htjeli su onemogućiti eventualni sporazum radikala s HRSS-om (o čemu je bilo govora u kuloarima i u javnosti), pa su nastojali suzbiti glavnu oporbenu snagu – Hrvatsku republikansku seljačku stranku, optužujući je za antidržavnu politiku, pokušaj odcjepljenja od države i teror protiv demokrata. Stalno su upućivali žalbe centralnoj vladi o teroru HRSS-a; ova je onda izdavala naredbe Pokrajinskoj upravi u Zagrebu da poduzme akcije protiv HRSS-a.¹⁹

Pokrajinski namjesnik za Hrvatsku i Slavoniju odbijao je te optužbe, čak je tražio od centralne vlade da zabrani djelatnost Orjuna, ali nije mnogo poduzeo kad je teror demokrata ili orjunaša bio usmjeren protiv HRSS-a.²⁰ Pribićevići su pristaše bili i protiv drugih hrvatskih političkih stranaka, ali su glavnu bitku vodili protiv HRSS-a. Nastojali su onemogućiti i izbornu agitaciju Davidovićevih ljudi, osobito u Kvarnerskom primorju (tada nazivanom Hrvatsko primorje). I radikali su sa svoje strane, bez obzira na naznake o mogućnosti sporazuma, pokušavali onemogućiti Hrvatsku republikansku seljačku stranku. Zato su, među ostalim organi vlasti u Hrvatskoj, veoma mlako reagirali na nasilje koje je počela provoditi Orjuna, potaknuta od strane S. Pribićevića i njegovih pristaša.²¹

Bile su to okolnosti u kojima se odvijala predizborna aktivnost, kao i sami izbori, a zatim prihvaćali i rezultati izbora.²² Već u tijeku prosinca 1922. bilo je

¹⁸ B. Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), *Istorija XX veka*, zbornik radova, Beograd, VI/1963., 315.–396.

¹⁹ Isti, *Demokratska*, 336. i d.; u listu »Riječ«, koji je u Hrvatskoj propagirao politiku S. Pribićevića, 8. siječnja 1923. objavljena je u rubrici »Izborni pokret« vijest (koju je listu poslala organizacija Demokratske stranke iz Nove Gradiške), da su frankovci (nisu pobliže određeni) u Novoj Kapeli isprebijali tamošnjeg učitelja tražeći da se vrati prije toga smijenjeni učitelj.

²⁰ B. Gligorijević, *Demokratska*, 336. i d. Bilo je dakako i izuzetaka. Tako su trojica seljaka iz sela Šagovine u kotaru Ludbreg predani sudu u Varaždinu zato što su pucali po seljacima sela Čukovca u kojem su bili podignuti slavoluci u čast HRSS-ovske skupštine u Ludbregu 4. ožujka 1923. (na kojoj je bio S. Radić). No, sudski se proces protiv njih odugovlačio, pa su oni bili saslušani tek 1925. Na kraju je proces obustavljen 1929. a da se nije ništa utvrdilo. (HDA, SSV I 299/1923.). No, zato je pred sudom u Varaždinu osuđen jedan seljak iz Čukovca, koje su selo vlasti smatrale radićevskim, zbog optužbe da nije glasovao po propisu u izborima 18. ožujka 1923. On je morao platiti globu od 10 dinara te taksu od 50 dinara. U slučaju nenaplativosti imao je izdržati jedan dan zatvora. Kako nije platio kaznu, morao je 4. kolovoza 1925. izdržati jedan dan zatvora. (HDA, SSV I, 292/1923.).

²¹ B. Gligorijević, *Demokratska*, 337. i d.

²² Zanimljivo je napomenuti da je britanski veleposlanik u svom izvješću vladi u Londonu za 1923. godinu istaknuo »bezobzirnost izborne kampanje radikala protiv de-

očito da predizborna aktivnost neće proći mirno i bez nasilja. Narodni zastupnik s liste HRSS-a, Franjo Vrtar iz Novigrada kraj Koprivnice, bio je uhićen 9. prosinca 1922. zato što je održavao pouzdaničke sastanke HRSS-a u Klenovniku, Lepoglavi i nekim drugim mjestima. On je zadržan jedan dan u zatvoru u Varaždinu i zatim je pušten.²³ Od siječnja 1923. takav postupak vlasti spram HRSS-ovske agitacije postao je pravilo. U okolici Šibenika su tijekom siječnja 1923. uhićena trojica zastupnika HRSS-a i četiri člana Glavnog odbora te stranke i »predani na kazneni progon«²⁴ pod optužbom da su agitirali za republiku; obrazloženje je bilo utemeljeno na odredbama Zakona o zaštiti države, bez obzira na uputstva upravnih vlasti o mogućnostima izborne agitacije. Uhićenici su odvedeni u Zagreb, ali su ovdje pušteni nakon ispitivanja u državnom odvjetništvu. Slično se dogodilo i nekoliko dana kasnije u Čepinu pokraj Osijeka, gdje su uhićena trojica zastupnika HRSS-a pod optužbom da su vršili protudržavnu propagandu; oni su zatvoreni u Vukovaru, a zatim prebačeni u Osijek.²⁵ U Vinkovcima je 28. siječnja trebala biti održana skupština HRSS-a; skupština je i počela, ali kad su orjunaši počeli vikati protiv vodstva HRSS-a, oblasni izaslanik vlasti je skupštinu raspustio bez posebnog obrazloženja.²⁶ Bilo je i drugih znakova koji su pokazivali da će doći do nasilja: u Gospiću su orjunaši izveli napad na Hrvatski sokol, sportsku organizaciju; kotarski pristav je nakon tog napada orjunaša s oružnicima istjerao hrvatske sokolaše iz njihove dvorane; nema podataka je li pritom bilo ozlijeđenih.²⁷ U Zagrebu je u to vrijeme došlo do sukoba između orjunaša i hrvatski orijentiranih omladinaca u Hrvatskoj kavani u Tkalčićevoj ulici. Bilo je osam ranjenih. Policija je uhitila šest orjunaša koji su imali oružje, ali nema podataka kako je taj slučaj završio.²⁸ Svi ti događaji bili su svojevrstan uvod u izborni teror u tijeku državnih skupštinskih izbora; povezani sa sličnim zbivanjima diljem države, a osobito u Vojvodini, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, te Sloveniji, pokazali su odnos vlasti spram oporbe uopće.²⁹ Početkom veljače 1923. nasilje je eskaliralo u ne-

mokrata«, ne spominjući druge značajke skupštinskih izbora, osim rezultata (Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921.–1938.*, Zagreb, 1986., knj. I. (1921.–1930.), 186. Milan Stojadinović, tada jedan od istaknutih radikala, u svojim je sjećanjima mnogo godina kasnije ustvrdio da su izbori 1923. prošli u redu i miru, a spomenuo je borbu radikala s demokratima kao dio političke situacije (Milan Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, Rijeka, 1970., 180.).

²³ HDA, SSV I 1038/1922.

²⁴ Hrvat, 24. I. 1923., 1.

²⁵ *Obzor*, 25. I., 5.; 1. II. 1923. 5.; o uhićenju »Radićevih agitatora« u Dalmaciji pisala je i Pribićevićeva »Riječ« 25. I. 1923. napadajući Radićevu politiku i tvrdeći da su te agitatore žandari uhićenjem spasili od ljutih izbornika.

²⁶ *Obzor*, 31. I. 1923., 5.

²⁷ Isto, 1. II. 1923., 3. i 5.; Hrvat, 31. I. 1923., 1.

²⁸ *Obzor*, 1. II. 1923., 3. i 5.

²⁹ O tome je izvješćivao »Obzor«, ali i druga opoziciona glasila u Zagrebu (kao npr. list »Hrvat«), prenoseći vijesti iz tiska u Bosni i Hercegovini, Vojvodini te drugih spomenutih područja. U to su vrijeme komunisti opsežno registrirali teror režima prema KPJ, ali i prema drugim oporbenim strankama. O izbornom teroru i nasilju vladajućih struktura protiv oporbe, i one na nacionalnoj i one na klasnoj osnovi, često je pisao Filip Filipović, jedan od čelnika KP. Vidi F. Filipović, *Sabrana dela*, Beograd 1988., knj. 9. i 10., na v. mj.

koliko hrvatskih gradova; bilo je mrtvih i ranjenih, a također i dosta uništene hrvatske imovine. U Kostajnici su pripadnici Demokratske stranke iz Kostajnice i njezine okolice, pa čak i iz Bosne, očigledno potaknuti od strane S. Pribičevića koji je tih dana boravio u Hrvatskoj, 3. veljače 1923. razbili legalno sazvanu skupštinu HRSS-a i prigodom dolaska u grad demolirali tridesetak hrvatskih kuća.³⁰ Na skupštini se okupilo oko 1000 članova i pristaša HRSS-a iz kotara Kostajnica i Dvor; u grad je prodrla masa od oko 2000 seljaka (od čega ih je bilo 200 naoružano) i izazvala nered. Na čelu te gomile bili su tamošnji prvaci Demokratske stranke. Mjesne vlasti uhitile su tek neke izazivače nereda. U Kostajnicu je poslan podžupan zagrebačke županije da vodi istragu, no uhićenici su pušteni na slobodu i cijeli je slučaj predan sudu; o rezultatima te istrage nema podataka.³¹ Cijeli je događaj odjeknuo u hrvatskoj javnosti.³²

Za nedjelju 4. veljače 1923. bila je zakazana skupština HRSS-a u Crikvenici.³³ Od ranog jutra tog dana počeli su se skupljati članovi i pristaše HRSS-a iz okolnih mjesta: Grižana, Bribira, Selca, Sv. Jelene te otoka Krka. Dolazili su u grupama noseći hrvatske barjake praćeni zvucima tamburica. Na zbornom mjestu, na obali, okupilo se oko 1000 ljudi. Iz Zagreba su na skupštinu došli članovi vodstva HRSS-a (potpredsjednik dr. Vladko Maček, dr. Đuro Basariček, Blaž Šuveljak i Petar Dobričić). Skupštini su prisustvovali i predstavnici mjesnih vlasti kao i svih osam žandara u gradu. Na skupštinu je stiglo, na poziv tek

³⁰ U listu »Riječ«, 5. II. 1923. događaji u Kostajnici su prikazani kao poraz radićevaca i njihove protudržavne politike u »centru Krajine«. Sljedećeg dana isti je list pisao da je to bio samo odgovor na teror radićevaca uveden još u vrijeme velike seljačke bune 1920. u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

³¹ *Obzor*, 8. i 16. II. 1923.; prema pisanju tog lista demokrati su spremali novi napad na Kostajnicu, ali ih je u tome spriječio veliki župan iz Banja Luke – Todorović. No, »Obzor« ne piše da je isti veliki župan bio spreman oštro reagirati na bilo kakav pokušaj HRSS-a da se suprotstavi demokratskom teroru – kako je to izvjestio u jednom svom izvještaju Pokrajinsku upravu u Zagrebu; takav je jedan slučaj bio u Jakupcu kod Gline. Usp. B. Gligorijević, *Demokratska*, 341.

³² *Hrvat*, 5., 6., 7., 8., 9., 10. II. 1923.; *Obzor*, 6. II. 1923., 5. Na toj je skupštini trebalo govoriti Stjepan Radić, ali on nije došao. Umjesto njega stigli su Josip Predavec, potpredsjednik HRSS-a i Čaldarević, član Glavnog odbora HRSS-a; o tim događajima kao i onima koji su sljedili sačuvan je sumarni izvještaj u Hrvatskom državnom arhivu (dalje: HDA), u fondu Predsjedništvo Pokrajinske uprave (dalje: PRPU) spis broj 6 – 14 683 Prs 1923. List »Riječ« je 13. II. 1923. pisao da je u Kostajnicu došla istražna komisija u ime Pokrajinske uprave u Zagrebu i uhitila najviđenije članove Demokratske stranke. List je optužio članove komisije da banče s radićevcima i frankovcima. Naveo je da su uhićeni ipak pušteni.

³³ Ta je skupština trebala označiti kulminaciju tamošnje HRSS-ovske predizborne aktivnosti. HRSS je u crikveničkom kraju svoju predizbornu aktivnost započeo još potkraj 1922. i održao je nekoliko pouzdaničkih stranačkih sastanaka, tj. skupština u zatvorenom prostoru, kako u samoj Crikvenici, tako i u obližnjim mjestima. Svi su oni prošli bez incidenata i bez intervencije vlasti (HDA, PRPU 6 – 14 39 Prs 1923.). Po pisanju lista »Riječ« ta je skupština bila izazov za sve pristaše »narodnog jedinstva«, a ne samo za demokrate. Usto je naglašeno da je Radić kriv zbog gubitka Istre i kvarnerskih otoka (*Riječ*, 13. II. 1923.). List »Hrvat« je tijekom siječnja 1923. često pisao o pokušajima demokrata u Crikvenici da spriječe HRSS-ovsku aktivnost izgonom članova i pristaša stranke, a također i djelatnost Hrvatskog sokola – tako 4. i 25. I. 1923.

ustrojene organizacije Orjune u Crikvenici, šezdesetak članova te organizacije iz Sušaka, naoružanih revolverima i bombama.³⁴ Oni su već od samog početka skupštine ometali njezin tijek raznim poklicima, a zatim su na okupljenu masu počeli pucati iz revolvera i bacili su jednu bombu. Upravitelj kotarskog predstojništva odmah je raspustio skupštinu. Unatoč desetak ranjenih, sukob se nastavio, a teže su ranjena dvojica skupštinara. Sljedećeg dana jedan od ranjenih je umro. Ukupno je bilo ranjeno dvadesetak osoba, od čega četiri teže.³⁵ Mjesne vlasti su uhitile dosta orjunaša, ali su se kolovođe uspjeli vratiti nesmetano u Sušak. Bojeći se nemira u gradu, vlasti su u Crikvenicu poslale četvu vojnika iz Kraljevice, koji su tu bili desetak dana. Orjunaši su predani sudu u Ogulinu s izvješćem da se nije moglo ustanoviti jesu li imali kod sebe oružje niti tko je pucao u ranjene. Nema podataka kako je završena istraga protiv njih. O ranjenima i obitelji poginuloga vlasti nisu vodile računa.³⁶ Novopostavljeni pokrajinski namjesnik za Hrvatsku i Slavoniju dr. Ernest Čimić nekoliko je dana kasnije pokušao umanjiti značenje događaja u Kostajnici i Crikvenici ocjenjujući ih kao lokalne sukobe. Naglasio je da vlada želi zakonitu provedbu izbora i da će je osigurati.³⁷

Orjunaši su 5. veljače 1923. bacili bombu u prostorije »Hrvatske tiskare« u Osijeku s namjerom da osujete daljnje izlaženje tamošnjeg »Hrvatskog lista«, ali i da unesu strah u redove pristaša HRSS-a i drugih hrvatskih stranaka.³⁸ U

³⁴ U to je vrijeme Sušak, istočni dio današnje Rijeke, još uvijek bio pod okupacijom talijanske vojske iako je u gradu uspostavljena vlast Kraljevine SHS. Odlazak orjunašima je po svoj prilici, iako je to nešto kasnije javno zaniijekao, omogućio dr. Janko Bedeković, tada kotarski predstojnik u Sušaku, kasnije poznati šef zagrebačke policije (potkraj 1924. i u 1925. i od travnja 1929. do jeseni 1934.). On je tijekom 1921. bio kotarski predstojnik u Crikvenici i istaknuo se progonima i kažnjavanjem njezinih gradana zbog izražavanja hrvatstva. Više o situaciji u Crikvenici vidi u: B. Janjatović, *Represija spram Hrvatske republikanske seljačke stranke u Crikvenici 1923. godine*, *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeke*, sv. XXXV–XXVI, Rijeka, 1994., 237.–253.

³⁵ List »Riječ« je pisao o skupštini u Crikvenici 5. II. tvrdeći da je do sukoba došlo zato što su »nacionalisti«, tj. orjunaši vikali »Živio kralj«, a skupštinari su odgovorili »Dolje«. Dalje je navedeno da je u sukobu bilo 12 ranjenih od čega 6 teže. U osvrtu na tu skupštinu, isti je list 13. II. pisao da su vode HRSS-a u Crikvenici »madžaroni i udvorice tuđih vlasti« i neprijatelji Jugoslavije; dodao je i da nije istina da su dvojica ranjenih umrla, bez obzira na to što je u javnosti izneseno da je jedan ranjeni sljedećeg dana umro u bolnici. »Narodnc novinc«, službeno glasilo Pokrajinske uprave u Hrvatskoj, pisale su 8. II. 1923. (str. 1) – »službeno«, u povodu raznih vijesti, da se sukobi u Kostajnici i Crikvenici nastavlja, da u tim mjestima vladaju red i mir, da je u oba mjesta »izaslana vojna pomoćnica« te da su tamo stigli »naročiti suci istražitelji i izaslanci državnog odvjjetništva«.

³⁶ Detaljnije o tome vidi u radu navedenom u bilj. 34. U listu »Obzor« 6. II. 1923. objavljena je vijest da je poginuli bio seljak iz Triblja, a sljedećeg dana da je umro seljak iz Grižana.

³⁷ Isto, 27. II. 1923., 5. O situaciji u Hrvatskoj u to vrijeme usp. B. Janjatović, *Karadorđevićvska centralizacija*, n. dj., gdje je navedena opsežno i druga literatura.

³⁸ Obzor, 6. i 8. II. 1923., 5.; list »Riječ« se 6. II. 1923. u kratko osvrnuo na događaj u Osijeku tvrdeći da je to, isto kao i zbivanja u Kostajnici i Crikvenici, bio samo odgovor demokrata, koji brane državu, na teror radićevaca poznat još od 1920.

Dubrovniku je nekoliko dana kasnije postavljena bomba u prostorije Hrvatske radničke zadruge. Prema pisanju »Obzora« postavili su je »fašisti«, očito orjunaši. Bomba je na vrijeme uklonjena, pa nije bilo ranjenih i štete u spomenutim prostorijama. Mjesne vlasti su u isto vrijeme zabranile u Konavlima održavanje skupštine Hrvatskog bloka i hrvatski omladinski ples. Bio je to dio općih represija spram hrvatske oporbe, ali i dio predizbornog terora, odnosno zastrašivanja građana uoči skupštinskih izbora.³⁹

Tijekom veljače i ožujka 1923., iako je po izbornom zakonu bilo zabranjeno pozivanje na vojnu vježbu ili u redovni vojni rok najmanje petnaest dana prije zakazanih izbora, odnosno trebalo je pozvane vojne obveznike pustiti da glasuju, u čitavoj Hrvatskoj, prema pisanju »Obzora«, takvih je poziva ipak bilo. Slično se događalo i u Vojvodini te Bosni i Hercegovini, dok je na području Srbije i Crne Gore ta zakonska odredba poštivana.⁴⁰

Potkraj veljače 1923. orjunaši su pokušali u Splitu onemogućiti agitaciju prof. Kerubina Šegvića, koji je istupao u ime Hrvatskog bloka, ali zbog toga svog djela nisu bili kažnjeni.⁴¹ U isto vrijeme su htjeli napasti i dr. Antu Trumbića, koji je također agitirao u ime Hrvatskog bloka na području od Šibenika do Trogira, ali je on napustio to područje prije njihova napada. Tada su u Drnišu napali i dvojicu pristaša HRSS-a, a u Metkoviću dr. Vandekara, zeta S. Radića, koji je nakon toga uhićen.⁴²

Krvavo je završila predizborna skupština HRSS-a održana 4. ožujka 1923. u Otočcu. U grad je došlo nekoliko stotina seljaka iz okolnih sela. Orjunaši predvođeni prvacima Demokratske stranke iz Otočca oružjem su napali okupljene sudionike skupštine. Tom je prigodom ubijen jedan četrnaestogodišnji dječak, a ranjena su dva seljaka. Mjesne su vlasti uhitile prvake Demokratske stranke, ali su ih odmah i pustile, pa se dobio dojam da su ih štitile od bijesa skupština dok su još ovi bili u gradu. Nema podataka kako je na kraju cijeli slučaj završen.⁴³

U tijeku predizborne aktivnosti u mnogim mjestima diljem Hrvatske mjesne su vlasti onemogućavale kandidate oporbe, tako u tzv. Banovini (na Baniji i

³⁹ *Obzor*, 9. II. 1923; *Narodne novine*, 9. II. 1923., 1., pozivale su sve vlasti da postupe »strogošću zakona« protiv glasina koje se šire u narodu da će biti proglašena republika 19. III. 1923., dakle samo dan nakon izbora.

⁴⁰ Isto, 4. III. 1923., 5.

⁴¹ Isto, 1. III. 1923, 5.; *Riječ*, 3. II. 1923. piše o tome kao o demonstracijama »nacionalnih« elemenata protiv destruktivnih hrvatskih snaga.

⁴² *Hrvat*, 1. i 2. III. 1923., 1.

⁴³ *Obzor*, 7. i 18. III. 1923., 5.; *Hrvat*, 5., 7. i 13. III. 1923., 1.; list »Riječ« je u nekoliko navrata pisao o događaju u Otočcu. Naveo je da je istog dana trebala biti održana skupština Demokratske stranke, ali da je njezino održavanje zabranio kotarski predstojnik, pa su u tome demokrati vidjeli potpomaganje radićevaca. Zatim je istaknuo da su sukob počeli »Frankovci«, a ne orjunaši. No, unatoč tome, radićevci i frankovci su se složili i stalno provociraju članove Demokratske stranke, a potpomažu ih i mjesne vlasti koje vode istragu protiv demokrata. (*Riječ*, 5., 6. i 8. III. 1923. Za potpomaganje radićevaca u listu »Riječ« su tih dana optužene i mjesne vlasti u Hrvatskom primorju, Karlovcu, varaždinskoj i zagrebačkoj županiji. Navedeno je tako da su u selu Petrijancu radićevci napali nožem jednog člana Demokratske stranke. (Isto, 9., 13. i 15. III. 1923.).

u Kordunu), u Lici, u Senju (gdje je u revolverskim hicem u glavu ranjen Marko Gršić Filipović), itd.. Bilo je i nasilja spram mogućih glasača za HRSS – kao u Zagrebu, Splitu i u Koprivnici.⁴⁴ No, centralne su vlasti u nizu svojih okružnica tijekom veljače i ožujka tobože zaštićivale pravo izborne agitacije, ali su osuđivale oporbenu aktivnost jer ona izaziva »mržnju i omrazu između pojedinih delova našega naroda« i formalno se izjašnjavale protiv terora Orjune.⁴⁵

Na sam dan izbora 18. ožujka 1923. došlo je do incidenta u centru Zagreba, u Strossmayerovoj ulici, gdje se okupilo mnoštvo građana kako bi saznalo rezultate izbora. Budući da je pobijedila lista HRSS-a, očekivale su se manifestacije građana, pa su zagrebački policajci rastjerali okupljene. Oni su se razbjegli prema Zrinjvcu i Jelačićevu trgu, gdje su ih revolverskim hicima napali orjunaši. U tom napadu jedan je 16-godišnji mladić bio teže ranjen, dok su s lakšim ozljedama prošli jedan 20-godišnjak i jedna žena. Policija je istraživala slučaj, pa je nakon dva dana dala priopćenje kako su to bile nedopuštene demonstracije i kako je morala intervenirati.⁴⁶

Unatoč izbornom teroru⁴⁷ i u ovim je izborima izbornu pobjedu na području Hrvatske i Slavonije te Dalmacije, kao i u brojnim mjestima Bosne i

⁴⁴ *Obzor*, 8. III. 1923; *Hrvat*, 5. i 7. III. 1923. Tu se kaže da je u Zagrebu jedan žandar prislio nekog čovjeka koji je izjavio da će glasovati za Radića – da ljubi Pašićevu sliku; u Koprivnici je jedan član Demokratske stranke pucao po seljacima, ali je zbog toga osuđen na 8 dana zatvora i 1000 din kazne. U Splitu su vlasti samo za povik »Živio Radić« kažnjavale počinitelje sa 30 dana zatvora. (*Hrvat*, 15. i 17. III. 1923.). Narodne novine, 14. III. 1923., 1., demantirale su vijest iz listova »Narodno jedinstvo« i »Hrvat« o napadu dvojice žandara na jednog seljaka iz Cerja Tužnog i krađi njegovih stvari, ustvrdivši da su oni uredovali i da su njega i njegovu srebrnu uru predali sudu.

⁴⁵ B. Gligorićević, *Demokratska*, 340.; *Hrvat*, 17. II. 1923., 1. *Narodne novine*, 16. III. 1923., 1., pokušale su demantirati vijesti objavljene »u raznim stranačkim glasilima« o tome kako »policijske vlasti vrše teror nad biračima u korist vladine stranke« (ne predaju dekrete članovima biračkih odbora, smjenjuju općinske činovnike i »hapse pojedine ljude u partijske svrhe«). Naglasile su: »Sa strane vlasti niti se vrši teror, niti se tolerira njegovo vršenje, nego se u svakom dojavljenom slučaju najhitnije uređuje i krivci kažnjavaju«.

⁴⁶ *Obzor*, 19., 20. i 21. III. 1923. Vidi i: Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.–1941.*, knj. I, Zagreb, 1993., 369./370. Autor navodi podatke za neke primjere terora Orjune u Hrvatskoj u to vrijeme smještajući ih u suprotstavljanje jugounitarističkih snaga nacionalnim pokretima u cijeloj Kraljevini SHS; *Riječ*, 20. III. 1923., 3., »Izgredi u Zagrebu« – prikazala je te događaje kao sukob ORJUN-e i Hrvatske nacionalne omladine (Hanao), organizacije nastale nakon osnivanja Orjune i usmjerenice na zaštitu građana od orjunaških i uopće režimskih napada. U članku je izneseno da je tada ispaljeno 60 revolverskih hitaca i da su ranjena dvojica redara, jedan teže, a drugi lakše.

⁴⁷ U listu »Hrvat« je 17. III. 1923. objavljeno da su tijekom predizborne aktivnosti demokrati ubili čovjeka u Dobrinju, u Crikvenici, Otočcu i Vrginmostu i porazbijali tridesetak kuća u Kostajnici. Nije se radilo o ubojstvu u Dobrinju na otoku Krku, nego o ubojstvu jednog mladića u selu Krasu, u Dobrinjštini, koje su izvršili početkom siječnja 1923. nakon jednog sastanka pristaša HRSS-a, pristaše Demokratske stranke. O tom su ubojstvu izvijestili »Primorski novi list« (10. I. 1923.) i »Slobodni dom« (14. I. 1923.).

Hercegovine odnijela Hrvatska republikanska seljačka stranka⁴⁸. Njezina je politika imala mnogo više pristaša nego sve druge stranke zajedno. No, opet se pokazalo da vladajući režim i izbornim terorom želi onemogućiti tu najjaču hrvatsku stranku, kao i hrvatsku oporbu uopće.

2.

U tijeku predizbornih aktivnosti kao i u samim novim izborima za državnu skupštinu, održanima 8. veljače 1925. u Kraljevini SHS, na području Hrvatske eskalirao je teror režimskih i prorežimskih faktora i stranaka spram hrvatskih stranaka i izbornika. Bio je to novi pokušaj suzbijanja hrvatske oporbe, u skladu s već poznatim i do tada primjenjivanim metodama represije.⁴⁹

No, sada je politička situacija bila nešto drugačija nego 1923., još nepovoljnija za hrvatsku političku oporbu, a navlastito za Hrvatsku republikansku seljačku stranku. Odredile su je sljedeće činjenice, na prvi pogled ne suviše povezane, bez obzira što su sve bile u skladu s općim izrazito neprijateljskim stavom vladajućeg poretka spram hrvatske oporbe.

Izbore je, nakon raspuštanja Narodne skupštine 10. studenog 1924., raspisala Pašić-Pribičevićeva vlada, koja je osnovana kad su radikali uz kraljevu pomoć i podršku srušili vladu Lj. Davidovića i sklopili koaliciju s Pribičevićevom Samostalnom demokratskom strankom. To je značilo da su u izborima Pribičevići i Davidovići demokrati bili ne samo takmaci, nego i u izrazitim političkim sukobima.⁵⁰ U Hrvatskoj je i nadalje HRSS bio najveći takmac i protivnik radikalima i demokratima kao i Pribičevićevoj Samostalnoj demokratskoj stranci. Hrvatska oporba nije bila jedinstvena, ali njezini akteri nisu bili izrazito suprotstavljeni, bez obzira što su istupali svaki sa svojim listama.⁵¹

Pašić-Pribičevićeva vlada odredila je za sebe tj. za Radikalnu i za Samostalnu demokratsku stranku, korisne izborne uvjete, od načina isticanja izbornih lista do mogućnosti agitacije. Određeno je da se izbori održe 8. veljače 1925. Formalno je obećana sloboda izborne agitacije i izbornog izjašnjavanja.⁵²

Potkraj prosinca 1924. beogradska je vlada donijela odluku o zabrani političke djelatnosti, propagande i organizacija Hrvatske republikanske seljačke stranke, s obrazloženjem da je stranka na čelu sa svojim vođom S. Radićem stupanjem u Seljačku internacionalu u Moskvi u ljeto te godine postala komunističkom i prema tome se izravno opredijelila za rušenje Kraljevine SHS. Na temelju te odluke donesen je i zaključak da se odmah zaplijene sve strankine

⁴⁸ Usp. Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 18. marta 1923. godine, Beograd 1924.

⁴⁹ Za razliku od 1923. britanski je veleposlanik u Beogradu u skupštinskim izborima 1925. uočio razne zloupotrebe u pojedinim dijelovima države (Skopje i Cetinje), ali ih je ocijenio kao neizbježnost »pod jednim balkanskim režimom«. Vidi bilj. 21.

⁵⁰ H. Matković, *S. Pribičević*, n. dj., 162. i d.

⁵¹ R. Horvat, *Hrvatska*, 230. i d.; J. Horvat, *Politička*, 286. i d.

⁵² *Narodne novine*, 30. I. i 6. II. 1925. su tako objavile obavijest građanima Zagreba da izbori moraju biti slobodni inače će sljediti kazne.

arhivalije, novine, publikacije i recentna prepiska te da se odmah pokrene krivični postupak protiv vodstva stranke. Sve je to u praksi značilo da se protiv stranke u cjelini i protiv njezinih pojedinih članova, od vodstva na niže, ali i pristaša, ima primijeniti Zakon o zaštiti države, donesen 1. kolovoza 1921. i u početku uperen protiv ilegalne Komunističke partije te njezinih pobornika. Odluka je obznanjena 1. siječnja, a počela se primjenjivati 2. siječnja 1925. ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji, nego i u Dalmaciji te u Bosni i Hercegovini.

Potkraj siječnja 1925. ukidanjem Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu i uspostavljanjem Zagrebačke oblasti bila je dovršena centralizacija državne uprave i Hrvatska je, usprkos žestoku protivljenju hrvatske oporbe, razdijeljena na manje upravne cjeline, izgubivši teritorijalnu cjelovitost sa svim posljedicama koje su iza toga sljedile u gospodarskom i društvenom životu.⁵³ Usto, potkraj siječnja 1925. Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu zatražilo je od Ministarstva vojske i mornarice da poveća broj vojnika u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, a od oblasnih velikih župana da koordiniraju svoj rad s vojnim komandama, kako bi mogli odmah parirati eventualnim oporbenim akcijama protiv vlade. Hrvatska je počela ličiti na »vojni logor«.⁵⁴

Sve su se te činjenice odrazile u predizbornoj aktivnosti, samim izborima, kao i u reagiranjima režima i hrvatskih oporbenih snaga nakon objave izbornih rezultata. U izbornoj agitaciji, u izborima i odmah nakon njih došao je do izražaja teror režima ili prorežimskih organizacija protiv hrvatske oporbe, iako su ga glavni nositelji režima tj. i radikali i Pribičevićevi demokrati, nastojali u javnosti prikazati kao radićevski teror, posljedicu djelovanja HRSS-ovskih »odreda boraca« usmjerenih na rušenje države i »narodnog jedinstva«.⁵⁵

Jedan od prvih nagovještaja novoga obračuna režima s HRSS-om, kao najjačom oporbenom strankom, bio je atentat izvršen početkom studenog 1924. u Kaštelima blizu Splita na inž. Augusta Košutića, Radićeva zeta.⁵⁶ Potkraj studenog 1924. na temelju Pribičevićeve odluke kao ministra prosvjete umirovljena su trojica istaknutih profesora na Zagrebačkom sveučilištu (među njima i rektor dr. Ladislav Polić) čime se htjelo pokazati da će se i na sveučilištu suzbiti Radićevu pristašu.⁵⁷

⁵³ Vidi bilj. 2. O tome detaljnije u: B. Janjatić, *Karađorđevićevska*, n. dj.

⁵⁴ B. Gligorićević, *Demokratska*, 443. F. Filipović, *Sabrana*, knj. 9., 142. Tu se ističe da je na dan izbora Jugoslavija »ličila ne veliki vojni logor«.

⁵⁵ U takvom se ocjenjivanju osobito isticala Pribičevićeva »Riječ«; često je prenosila i navode iz drugih režimskih glasila. Ta je argumentacija bila i dio optužbi u istrazi protiv S. Radića i vodstva HRSS-a, (Usp. B. Stulli, Izvještaj državnog nadodvjetnika u Zagrebu od 27. VI. 1925 o stanju istrage protiv Stjepana Radića, *Arhivski vjesnik*, XIV/1971, 135.–200.).

⁵⁶ *Slobodni dom*, 5. XI. 1924.; R. Horvat, *Hrvatska*, 218. Košutić se oporavio; nema podataka je li kako kažnjen počinitelj atentata.

⁵⁷ H. Matković, S. Pribičević, 167. L. Polić, član Hrvatske zajednice, kao stručnjak ustavnog prava se istaknuo u raspravama uoči donošenja Vidovdanskog ustava zastupajući koncepciju federalističkog ustrojstva države, pa je i to bio svojevrsan odgovor režima na njegove istupe.

Od početka siječnja 1925. počeo je val represija protiv HRSS-a. U Zagrebu je 2. siječnja 1925., nakon premetačine njihovih stanova i poslovnih prostora, uhićeno uže vodstvo stranke: potpredsjednik dr. Vladko Maček⁵⁸, tajnici stranke dr. Juraj Krnjević i dr. Stjepan Košutić, te član vodstva inž. A. Košutić; u Dugom Selu, gdje je živio, uhićen je Josip Predavec, drugi potpredsjednik HRSS-a. Policajci su tražili kompromitirajući materijal, ali nisu ni kod jednoga od spomenutih našli spise o povezanosti s Komunističkom internacionalom.⁵⁹ Zagrebačka policija nije odmah uspjela pronaći Stjepana Radića, ali je i on uhićen 5. siječnja.⁶⁰ Bez obzira na razlike u postupku, tj. izdvojenosti S. Radića od ostalih članova vodstva, svi su oni zadržani više od pola godine u zatvoru po naredbi Beograda, tj. sve do 18. kolovoza te godine.⁶¹ Nekoliko dana nakon uhićenja vodstva HRSS-a u Zagrebu je uhićen i tajnik stranke Šerif Kuzmić, pod optužbom da je unatoč zabrani djelovanja obavljao blagajničke poslove i organizirao izbornu promidžbu HRSS-a.⁶²

Iako je taj postupak vlasti bio u skladu s pokušajima onemogućavanja HRSS-a uopće provedenim od početka države, ovdje ga ističemo kao primjer onemogućavanja predizborne i izborne aktivnosti u vrijeme skupštinskih izbora

⁵⁸ On je u trenutku uhićenja bio potpredsjednik državne Narodne skupštine i potpredsjednik Državnog odbora za skupštinske izbore. Kao i ostali uhićenici koji su uglavnom bili narodni zastupnici izabrani 1923. trebao je imati imunitet, pogotovo ga je trebao imati kao dužnosnik u Narodnoj skupštini. Vlasti mu nisu priznale zastupnički imunitet kao ni imunitet skupštinskog dužnosnika, ali je nesmetano i u zatvor dobivao plaću potpredsjednika Narodne skupštine kao i cigarete za reprezentaciju. (Vidi: V. Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992.71.)

⁵⁹ Premetačine su izvršene i u stanovima dr. Ivana Pernara, člana vodstva stranke te Vinka Trnjara, predsjednika Hrvatskoga radničkog saveza, pažljivo su pregledane i prostorije Hrvatskoga seljačkog doma na Zrinjevcu kao i Radićeva knjižara u Jurišićevoj ulici. Pod udar policije došli su i poznati pripadnici Hrvatske zajednice kao dr. Josip Lorković, dr. Albert Bazala, dr. Stjepan Srkulj, dr. Stjepan Buć. I u njihovim su stanovima policajci izveli premetačine. Kod inž. A. Košutića pronađen je revolver, vlasništvo industrijalca Prpića; budući da Košutić nije imao oružnog lista, odmah je osuđen na dva mjeseca zatvora (*Hrvat*, 2. i 3. I. 1925.).

⁶⁰ Radić je uhićen u zgradi Hrvatskog seljačkog doma na tadašnjem Akademikom trgu (Zrinjevac) i autom je kroz policijski kordon odvezen u zgradu policije u Petrinjskoj ulici. (*Hrvat*, 5. I. 1925., 1.). Prema pisanju »Riječi« tijekom siječnja su obnovljene premetačine stanova kako samoga S. Radića tako i A. Košutića, te industrijalca M. Prpića. Premetačina je obavljena i u tvornici ovoga posljednjeg u Oroslavju (*Riječ*, 17. I. 1925., 1.).

⁶¹ O postupku spram S. Radića usp. B. Stulli, Izvještaj, n. dj.; Pribičevićeva »Riječ« je tijekom siječnja 1925. svakodnevno pisala o uhićenju Radića i drugih članova vodstva HRSS-a, te istaknutih i manje poznatih aktivista te stranke. Donosila je vijesti o tijeku istrage i drugim događajima u vezi s tim, i tako je registrirala da su 21. I. 1925. prigodom premještanja Mačeka i drugova iz sudskog zatvora u policijsku vojarnu demonstrirali članovi Hrvatske nacionalne omladine zajedno s komunistima; intervenirala je i policija pa je uhitila desetak demonstiranata. (*Riječ*, 26. I. 1925.).

⁶² *Riječ*, 14. I. 1925., 2. U istom broju lista objavljena je i vijest da je u Beogradu uhićen poznati HRSS-ovac, narodni zastupnik iz Dalmacije Rude Bačinić i da je policijski sproveden u Split.

1925.⁶³ S uhićenjima u Zagrebu bila su sinkronizirana uhićenja istaknutih i manje poznatih članova HRSS-a, pa i drugih oporbenih hrvatskih stranaka (npr. Hrvatske zajednice) i premetačine njihovih stanova ili prostorija u kojima su bila sjedišta organizacija diljem Hrvatske: tako u Varaždinu, Virovitici, Dubrovniku, Splitu, Slavonskom Brodu, Delnicama, Gospiću, Imotskom, Sinju, Metkoviću, Novoj Gradiški, u Međimurju, u Lici, u Hrvatskom zagorju, itd.⁶⁴ Budući da prigodom tih premetačina uglavnom nisu nađeni nikakvi materijali koji bi svjedočili o komunističkoj orijentaciji ili o vezama s komunističkim organizacijama, uhićenici bi uglavnom bili pušteni iz zatvora nakon nekoliko sati ili poslije saslušanja, osim ako nisu bili pod posebnim nadzorom zbog svoje političke djelatnosti, kao npr. odvjetnik dr. Milovan Žanić iz Nove Gradiške.⁶⁵

Policija i žandarmerija su intenzivnije nego prije raspisanih izbora počele voditi računa o povicima »Živjela republika« ili »Živio Radić« te o isticanju hrvatskih zastava (osobito zastavica Hrvatskog sokola⁶⁶). Sljedila su uhićenja počinitelja i njihove osude na zatvor različita trajanja – veoma često samo na temelju policijskih ili žandarskih odluka. Niže upravne vlasti, a navlastito policija, diljem su Hrvatske počele odbijati sudski prihvaćene izborne liste HRSS-a⁶⁷ i drugih hrvatskih stranaka (npr. Hrvatske zajednice): tako u Varaždinu, u nekim mjestima Zagrebačke županije, u Dalmaciji, u Lici, itd. Počele su tražiti ostavke predsjednika izbornih odbora, članova ili pristaša HRSS-a ili drugih hrvatskih stranaka, iako su njihov izbor bili već ovjerali sudovi: npr. u Gospiću, Slavonskom Brodu, Sušaku, itd. Raspuštena su općinska zastupstva u Dobrinju, Baški i Vrbniku na otoku Krku zato što su mjesne vlasti smatrale da u tim mjestima neće proći vladine liste. Izvršena su brojna masovna uhićenja diljem Hrvatske da bi se smanjio broj izbornika za koje se pretpostavljalo da će glasovati za hrvatsku oporbu,

⁶³ Tako je to ocijenio i Lj. Davidović, čelnik Demokratske stranke, kad je u to vrijeme boravio u Zagrebu (*Hrvat*, 2. II. 1925., 1. i 3.).

⁶⁴ *Hrvat*, 2., 3., 5., 10., 12. I. 1925. itd. Vidi i R. Horvat, 221. i d.

⁶⁵ Isto. U »Riječi«, 20. I. 1925., objavljeno je da je Žanić uhićen u Ljubljani po nalogu suda iz Nove Gradiške. Tri dana kasnije Žanić je demantirao taj navod ističući da je uhićen po nalogu kotarske oblasti, ali da je uhićenje izvršeno bez obrazloženja. U listu »Riječ« je 16. I. 1925. objavljen odgovor na članak dr. Krajača iz Jastrebarskog, koji se žalio da se nalazi pod policijskom paskom. Uredništvo lista mu je podrugljivo napisalo da je tako bio pod paskom režima i u Austro-Ugarskoj, samo što se tada nalazio u Švicarskoj.

⁶⁶ Tako je u Kustošiji, tadašnjem zagrebačkom predgrađu početkom siječnja 1925. uhićeno i osuđeno na zatvor sedam seljaka zbog nošenja takvih simbola itd. (*Hrvat*, 10. I. 1925.).

⁶⁷ U Zagrebu je uhićen tajnik mjesne organizacije HRSS-a kad se vraćao iz Osijeka gdje je htio predati HRSS-ovu listu (*Riječ*, 16. I. 1925., 3.); u Varaždinu je policija zaposjela zgradu suda kako bi spriječila predavanje HRSS-ovske liste, a htjela je zastrašiti i istaknute članove te stranke dr. Uršića i blagajnika mjesne organizacije premetačinom njihovih stanova (*Hrvat*, 3. I. 1925.).

itd.⁶⁸ Početkom siječnja 1925. gradski zastupnici u Osijeku, radićevci i komunisti, bili su lišeni te svoje dužnosti, a obrazloženje takva postupka bilo je utemeljeno na Zakonu o zaštiti države.⁶⁹ Nekoliko dana uoči izbora pronosili su se glasovi da na izborima uopće neće biti HRSS-ovskih kutija, što je također spadalo u sferu zastrašivanja oporbe.⁷⁰ U tijeku predizborne aktivnosti žandari i policajci su fizički obračunavali s potencijalnom oporbom. Nikola Šeparović, pekar iz Velike Luke, koji je živio u Liču, u blizini Delnica uhićen je potkraj 1924. pod optužbom da je uvrijedio Nikolu Pašića i njegovu vladu.⁷¹ Devetog siječnja 1925. u selu Lađevcu uhićen je svećenik Mikan, koji je bio predsjednik HRSS-ovske organizacije u mjestu.⁷² Sredinom siječnja 1925. u Otočcu je uhićen prof. Josip Hager, predsjednik biračkog odbora i član HRSS-a, pod optužbom da je govorio protiv kralja i prijestolonasljednika.⁷³ Đuro Živić iz Novog sela u blizini Varaždina bio je uhićen 31. siječnja i zadržan u zatvoru do 8. veljače 1925. zato što je postojala sumnja da će kao radićevac poduzeti akciju protiv pristaša Demokratske stranke u tom kraju. Istraga o tom slučaju trajala je još u 1926., a prekinuta je tek 1927. godine.⁷⁴ U selu Lukavcu dvojica žandara iz Gušća pretukla su najprije dvojicu, a zatim drugu dvojicu seljaka. Liječnik je

⁶⁸ Npr. *Obzor*, 1., 3., 4., 5. II. 1925. U tom je listu uspostavljena bila i posebna rubrika »Kronika izbornih nasilja«. List »Hrvat« je opsežno pratio sve događaje u vezi s izborima, pa tako i izborni teror; o svemu je donosio vijesti tijekom siječnja i veljače 1925., pa tako 3., 5., 10., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 19., 20., 21., 23. I. 1925. itd. U listu »Riječ«, naprotiv, bilježio se kao teror svaki čin radićevaca protiv vlasti, pa čak i sumnja da su oni nešto učinili – kao npr. kad je sredinom siječnja 1925. u selu Retkovcu blizu Virovitice iz zasjede napadnuta žandarska patrola – iznesene su pretpostavke da su to učinili radićevci (*Riječ*, 20. I. 1925.). U broju od 23. I. 1925. radićevci su optuženi da su u varaždinskoj županiji pucali na suseljanac kad su ovi gasili požar – samo zato što su u tom selu bili pristaše Demokratske stranke. U istom su listu prenošeni i članci iz drugih glasila u kojima su se napadali radićevci. Tako je 21. I. 1925. prenesen članak iz socijalističkog lista »Crvena zastava« u kojem su radićevci optuženi da su 26. XII. 1924. u Velikoj Erpenji u Zagorju ubili Mirka Maranića, da su palili štale i nanosili drugu štetu pobornicima Socijalističke partije Jugoslavije.

⁶⁹ *Riječ*, 15. I. 1925., 4.

⁷⁰ *Obzor*, 5., 6., 7., II. 1925.

⁷¹ HDA, SS Ogulin I 24/1925. On je na sudu u Ogulinu, nakon dugotrajne istrage, osuđen na mjesec dana zatvora uvjetno na godinu dana.

⁷² *Riječ*, 13. I. 1925. str. 4., »Teror Radićevaca u Ladjevcu«. Tu se kaže da su na to mještani napali mjesnog učitelja koji je bio član SDS-a, pa je on pred seljacima morao pobjeći u Slunj. U članku se kaže kako se sumnja da su radićevci pucali na neke članove SDS-a u selu Slobodnici blizu Sl. Broda. Iste te tvrdnje iznijela je »Riječ« i 16. I. 1925., str. 4., odgovarajući na pisanje lista »Hrvat«.

⁷³ Tu je vijest iz beogradske »Politike« prenijela »Riječ« 22. I. 1925. Hager je dao demanti, objavljen u »Riječi« 28. I. 1925., ali je redakcija lista iznijela tvrdnju da su dokazi o njegovim izjavama kod oblasnoga velikog župana. Potkraj siječnja Hager je uhićen u Sincu prigodom izborne agitacije. On je zbog iznesene optužbe bio suspendiran s dužnosti profesora i osuđen na 10 dana zatvora koje nije izvršio. Nakon uhićenja u Sincu odveden je u zatvor na izdržavanje kazne (*Riječ*, 30. I. 1925.).

⁷⁴ HDA, SSV I 406/1925.

drugi dan utvrdio teže ozljede kod dvojice, ali žandarima se nije ništa dogodilo.⁷⁵ Takvih ili sličnih slučajeva bilo je diljem Hrvatske kao i u cijeloj državi, a osobito u Makedoniji, Vojvodini te Bosni i Hercegovini.⁷⁶

Ne, to nije bilo sve. Na sam dan izbora 8. veljače, a bio je to pravi zimski dan u većini gradova i sela diljem Hrvatske, u mnogim su mjestima znatno pojačane žandarske i policijske snage.⁷⁷ U neka je mjesta dovedena i vojska. Pojačana paska organa režima uspostavljena je tako u Križevcima, Virovitici, Sušaku, Senju, Staroj Gradiški, Ogulinu, Bjelovaru, Zagrebu, diljem Dalmacije itd.⁷⁸ U tijeku glasovanja, koje se moglo obavljati od sedam sati u jutro do šest na večer, policija i žandari izvršili su niz nasilja. Česta su bila uhićenja čuvara kutija, osobito ako su bili HRSS-ovci, ali su stradali i pripadnici drugih oporbenih stranaka. Usporavao se tijekom biračkog procesa, žandari ili drugi organi vlasti puštali su samo po nekoliko izbornika u prostorije gdje se glasovanje obavljalo, pa su se stvarali dugački redovi onih koji su htjeli glasovati. Štoviše, u nekim mjestima nisu svi izbornici ni stigli obaviti tu građansku dužnost jer su birališta zatvorena ili ranije ili točno u šest sati na večer, a da svi koji su htjeli i stajali pred glasačkim mjestima nisu mogli glasovati. Kad je i to izgledalo nedovoljno za premoć vladinih kandidata, presipavale su se izborne kuglice iz HRSS-ovskih ili drugih oporbenih žara u žare Pašić-Pribičevićevce vlade, itd.⁷⁹

Nasilja se nisu završila samo na tome. Tijekom sukoba žandara i izbornika bilo je mrtvih i ranjenih; ranjeni su i neki žandari. Jedan od prvih sukoba dogodio se u Trgu kod Ozlja. Ovdje je, prema pisanju lista »Riječ«, 6. siječnja 1925. trebala biti održana predizborna skupština Samostalne demokratske stranke. Radićevci – seljaci iz toga i okolnih sela – omeli su njezino održavanje, pa su intervenirali žandari. U sukobu je jedan seljak ubijen, a dvojica su ranjena

⁷⁵ Isto, 6. II. 1925., 5; »Riječ« je registrirala 24. I. 1925. odlazak velikog župana Zagrebačke oblasti dr. Ive Zuccona na »riferat« ministru unutrašnjih poslova u Beograd, što je vjerojatno bilo u vezi s predizbornom aktivnošću i mjerama vlasti da se ona odvija po njezinim propozicijama.

⁷⁶ F. Filipović, *Sabrana*, knj. 9., na v. mj.

⁷⁷ Vidi tekst uz bilj. 51. U »Riječi« je 31. I. 1925. ta mjera okvalificirana kao »Osiguranje slobode izbora«, odnosno da je uvedena kako bi se osigurao red jer je moguće da HRSS posredstvom »Radićevih odreda boraca« isprovocira incidente; po ocjeni lista, slično bi mogli uraditi i komunisti.

⁷⁸ *Obzor*, 7., 8., 9., 12. II. 1925. itd. U Sušaku je usto po nalogu podžupana Primorsko-krajiške oblasti u Karlovcu suspendiran »od službe i plaće« gradonačelnik Juraj Kučić zato što je bio pristaša dr. Tomislava Tomljenovića, odnosno Lj. Davidovića. Obrazloženje se našlo u tvrdnji da je 13. rujna 1923. potpisao »Izjavu o istovjetnosti« kojom je omogućio da obrtno dioničko društvo Adriatica – za destilaciju komovice, likera i konjaka, sa sjedištem u Rijeci, iako je bilo mađarsko vlasništvo i imalo samo ispostavu u Sušaku, kao jugoslavensko društvo dobije odštetu od Italije. Odšteta je iznosila 130.000 lira, a dobivena je zbog šteta nastalih u vrijeme talijanske okupacije (*Riječ*, 29. i 31. I. te 2. II. 1925.).

⁷⁹ Takvih je postupaka bilo mnogo u modruško-riječkoj županiji, u varaždinskoj županiji i Međimurju, u Lici, zagrebačkoj županiji, Srijemu, itd. (*Hrvat*, 12., 13., 14., 15., 17., 18., 19., 20., 22. II. 1925.; *Obzor*, 1., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12. II. 1925.).

(jedan teže, a drugi lakše). Kolovođe su uhićeni i odvedeni u Karlovac. Nema podataka je li itko odgovarao za ubojstvo seljaka.⁸⁰ U Velikom Trgovišću došlo je do otvorena sukoba između izbornika i žandara. Žandari su u tijeku glasovanja htjeli uhititi čuvara kutije HRSS-ovca, ali se tome usprotivio predsjednik biračkog odbora. Kad je čuvar kutije izišao u pratnji drugih izbornika na ulicu, došlo je do gužve u kojoj su žandari počeli pucati u okupljenu masu. Ubili su jednog seljaka. Revoltirani seljaci su uzvratili i ranili dvojicu žandara, koji su odmah prevezeni u Zagreb, u bolnicu.⁸¹ U selu Stajnici u Lici predstavnici upravnih vlasti su otezali postupak glasovanja bojeći se pobjede HRSS-a. Kad im se činilo da to neće donijeti željene rezultate, onemogućili su glasovanje brojnim izbornicima koji su došli po oštroj hladnoći iz udaljenih zaselaka, tako što su prije vremena zatvorili biralište. Nakon toga pred biralištem je ostalo nekoliko stotina glasača. Oni su se pokušali suprotstaviti tražeći svoje pravo glasovanja. Na to su odgovorili žandari tjerajući ih kućama. Došlo je do otvorena sukoba. U tom okršaju ubijena su četiri birača (među njima i starac s više od 80 godina), a mnogi su bili ranjeni. Nema podataka jesu li i kako su odgovarali žandari i njihovi naredbodavci za te ubijene i ranjene. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da su tada bili uhićeni i neki seljaci koji su tražili svoje pravo izjašnjavanja.⁸²

Nakon izbora, koji su na području Hrvatske i Slavonije te Dalmacije pokazali premoć HRSS-a u odnosu na sve stranke, kako srbijanske režimske i opozicijske tako i hrvatske oporbene, došlo je do novoga nasilja.⁸³ Već sljedećeg dana nakon sukoba u Velikom Trgovišću iz Zagreba je u to mjesto stiglo desetak žandara koji su počeli uredovati. Uhitili su dvadesetak stanovnika V. Trgovišća i nakon mučenja pustili su njih jedanaest. Devetoricu su otpremili u zatvor u Varaždin i tamo ih predali sudu. Zdravstveno stanje uhićenih, a i puštenih, bilo je tako nepovoljno da su njihove žene tražile liječnika kako bi ustanovio ozljede

⁸⁰ *Riječ*, 8. I. 1925., 2.; *Novi list*, 8. I. 1925. 1.; R. Horvat, *Hrvatska*, 224. ističe da su u Ozlju žandari pucali na okupljeni narod i da su ubili jednog, a ranili dvojicu seljaka.

⁸¹ *Hrvat*, 12. II. 1925., 2.; *Obzor*, 9. II. 1925., 1., »Potankosti o izbornim nasiljima«; *Riječ*, 9. i 11. II. 1925. Taj list piše da je u izborima bilo relativno malo incidenata. Naglašava da su sukob u V. Trgovišću izazvali naoružani radićevci i da su žandari opravdano uredovali; osuđuje pisanje hrvatskih oporbenih listova kao laž; R. Horvat, *Hrvatska*, 290., samo spominje krvavi sukob u V. Trgovišću; F. Tuđman, *Hrvatska*, 449. navodi da su ubijena dva izbornika.

⁸² Isto, 22. II. 1925., 2.; *Obzor*, 9. II. 1925., 3.; *Riječ*, 9. i 10. II. 1925. Tu se kaže da je Stajnica »najljuća i najdrzovitija Radićeva kula«, pa se ističe da je Samostalna demokratska stranka ovdje dobila samo pet glasova, a da su radićevci bojkotirali izbore, jer ih je glasovalo svega 60. Navodi se dalje da je masa radićevaca nakon zatvaranja birališta napala žandare toljagama i kamenjem, pa da su onda oni na taj teror odgovorili, pogotovo zato što je jedan od njih bio ranjen. Dodaju da su radićevci pokušali isto i u susjednom selu Letincu, pa i u Jezeranama, ali kad su čuli pucnjeve u Stajnici da su se razišli. R. Horvat, *Hrvatska*, 240. piše da su tada ubijena tri izbornika. Tu tvrdnju preuzima i F. Tuđman, *Hrvatska*, 449.

⁸³ O rezultatima izbora usp. R. Horvat, *Hrvatska*, 230. i d.; vidi i Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, održani 8. februara 1925., Beograd, 1926.

i pomogao im u njihovu saniranju. Žandari su podnijeli 13. veljače 1925. kaznenu prijavu protiv uhićenika. Nakon sudskog saslušanja u Varaždinu, oni su pušteni. Nema podataka kako je taj slučaj okončan.⁸⁴ U selu Stražnjevcu pokraj Varaždina žandari su uhitili desetak seljaka zato što su po njihovu sudu onemogućili uhićenje odbornika HRSS-a osumnjičenih da su u vrijeme izbora u selu izvjesili barjak s natpisom »Vjera u Boga i Seljačka sloga«. U tijeku žandarskog uredovanja došlo je i do pucnjave, ali, čini se, da nije bilo ranjenih. Uhićenici su predani sudu u Varaždinu i nakon dulje istrage i sudske rasprave nekoliko njih je bilo osuđeno od jedan do četiri mjeseca zatvora.⁸⁵

Organi vlasti intervenirali su i u brojnim drugim mjestima Hrvatske te Bosne i Hercegovine kad su nakon završenih izbora pristaše i pripadnici pobjedničkog HRSS-a htjeli proslaviti svoju pobjedu. U Staroj Gradiški intervenirala je čak i vojska uvodeći »red i mir«.⁸⁶ Slično se dogodilo i u Dubrovniku te Splitu itd.⁸⁷

Nakon svih tih događaja vladajuća garnitura nije nekoliko mjeseci htjela verificirati mandate izabranih narodnih zastupnika s liste HRSS-a, što je također bio oblik nasilja nad hrvatskom oporbom.⁸⁸ Osim toga primjenom principa izbornog količnika za postizanje mandata pojedinim strankama bio je potreban različit broj glasova. Time se omogućavao veći broj mandata vladajućem tzv. Nacionalnom bloku, tj. radikalima i Pribićevićevim demokratima, te onima koji

⁸⁴ HDA, SSV I 129/1925. Među ostalima tada su uhićeni i Stjepan te Ljudevit Tudman, čuvar izborne kutije Juraj Cvck, Franjo Kontres, Stjepan Telebec, itd.

⁸⁵ HDA, SSV I 144/1925. Može se pretpostaviti da je sličnih slučajeva bilo i u drugim krajevima Hrvatske, ali o njima nije sačuvana ili nije za sada dostupna arhivska građa.

⁸⁶ Opisujući događaje od devetog veljače 1925. u Staroj Gradiški list »Riječ« 13. II. 1925. ističe da je masa demonstrirala protiv kralja i vikala »Živio Radić«. Mjesne su vlasti zbog toga zatražile žandarsku pomoć iz Bosanske Gradiške (iz tog je mjesta stiglo 40 žandara), a zatim i iz Sl. Broda i Požege. Uhićeno je odmah četvero demonstranata, a kad se demonstracije nisu smirile, uhićenja su nastavljena.

⁸⁷ U listu »Obzor« 12. II. 1925. 5., citiran je izvještaj Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu u kojem se navode ti primjeri. U tom se izvješću govori da su radićevci zapalili kuću braće Pokrajac, »jugoslavenski orijentiranih«, kao i kuću seoskog »poglavara« u kninskom kraju. Na istoj strani »Obzora« se navodi da su u Sušaku pojedinci napali kandidata Demokratske stranke bivšeg hrvatskog bana dr. Tomislava Tomljenovića. Tek nakon intervencije žandara sve se smirilo, ali zakratko. No, ipak je spriječen napad na »Novi list« kao i na istaknute pripadnike Demokratske stranke. List »Riječ« 13. II. 1925. također prenosi to izvješće Ministarstva unutrašnjih poslova, ali ističe da je te incidente izazvala oporba svojim vijestima o porazu vladine i pobjedi oporbenih lista. R. Horvat, *Hrvatska*, 235/236 i ističe da se to događalo i u Splitu, kninskom kraju, Dubrovačkoj oblasti te Hercegovini.

⁸⁸ R. Horvat, *Hrvatska*, 246. i d. Verificiranje mandata provedeno je u dvije faze. U prvoj, odmah nakon izjave Pavla Radića u državnoj skupštini ožujka 1925. o priznanju Vidovdanskog ustava i monarhije, verificirani su mandati onih zastupnika koji su u izborima 1925. prvi put izabrani na listi HRSS-a. Za ostale je imenovana komisija, ali su im mandati priznati tek nakon sporazuma Radića s radikalima. (Vidi i Ž. Avramovski, *Britanci*, 312/313.).

su imali namjeru s njima surađivati.⁸⁹ Tako su i izbori za državnu skupštinu 1925. i počeli i završili nasiljem vladajućih faktora spram hrvatske oporbe.

3.

U tijeku 1927. održani su prvi i jedini izbori za oblasne skupštine (23. siječnja)⁹⁰ kao i novi državni skupštinski izbori (11. rujna)⁹¹. I u jednim i u drugim izborima bilo je primjera izbornog terora, no, valja reći, na području Hrvatske ipak neusporedivo manje nego u vrijeme skupštinskih izbora 1923. i 1925. godine. U oba slučaja tijekom predizborne i izborne aktivnosti na području Hrvatske, kako to pokazuje dostupna građa, nije bilo ubojstava, pa ni teže ranjavanja.⁹² Sada se ponajviše radilo o pokušajima onemogućavanja izborne agitacije i diskreditacije članova biračkih odbora, o otežavanju glasovanja traženjem dodatnih isprava o pravu na glasovanje, o presipavanju glasačkih kuglica u vladine žare, te o falsificiranju izbornih zapisnika i rezultata kako bi se osigurala premoć vladinih kandidata. Te su zloupotrebe činili predstavnici upravnih vlasti ili vodeći članovi biračkih odbora po nalogu radikalskih stranačkih čelnika te ministara (radikala i demokrata) u centralnoj vladi. Bila je to značajka i oblasnih i skupštinskih izbora, bez obzira na činjenicu da su se u tijeku 1927. između oblasnih i skupštinskih izbora promijenili odnosi između glavnih političkih aktera.

Politički odnosi u državi, a i u Hrvatskoj, u vrijeme oblasnih i u vrijeme skupštinskih izbora, bili su u mnogim aspektima drugačiji nego prijašnjih godina. Zahvaljujući akcijama kralja Aleksandra, glavnog arbitra prigodom dolaska političkih stranaka na vlast kao i u održanju na vlasti, počele su se produbljivati podjele između stranaka kao i unutar njih. Dok je u vrijeme oblasnih izbora vladajuća granitura sastavljena pretežito od radikala i samo nekoliko ministara iz HSS-a, skupštinske izbore raspisuje koalicijska radikalsko-demokratska vlada. Posljedica je to promjena unutar Radikalne i unutar Demokratske stranke, nastalih uglavnom na temelju kraljeva traženja pogodnijih

⁸⁹ F. Čulinović, *Jugoslavija*, 456. U toj je knjizi opsežno citiran izvještaj opozicijskih pravaka upućen Verifikacionom odboru Narodne skupštine od 19. III. 1925. o zloupotrebama i nasilju u izborima (448.–453.).

⁹⁰ Prema Uredbi o podjeli zemlje na oblasti, Zakonu o općoj upravi i Zakonu o oblasnoj i sreskoj samoupravi (svi od 26. IV. 1922.) trebalo je provesti izbore za oblasne skupštine kao svojevrstne samoupravne organe vlasti. No, u procesu karadordevičevske centralizacije državne uprave kralj Aleksandar je tek potkraj 1926. odredio da se ti izbori obave u cijeloj državi u siječnju 1927. (Usp. B. Janjatović, *Karadordevičevska*, n. dj. 65. i d.).

⁹¹ Te je izbore raspisala radikalsko-demokratska vlada V. Vukićevića i V. Marinkovića 15. srpnja 1927.; izbori su trebali pridonijeti stvaranju »državotvorne stranke«, tj. osigurati položaj Vukićevićeve grupe u Radikalnoj i Marinkovićeve u Demokratskoj te eliminirati dotadašnje vodstvo obiju stranaka. Trebali su dakako umanjiti značenje HSS-a kao i SDS-a. Usp. B. Gligorijević, *Demokratska*, 480. i d.

⁹² R. Horvat, *Hrvatska*, 354 i d. ističe da su izbori na području Hrvatske i Slavonije bili »gotovo slobodni. Radić se tužio jedino na izborne zloporabe u Srijemu gdje su radikali u svoje žare presipavali kuglice Hrvatske seljačke stranke«.

političara za provedbu njegove politike, tj. za uspostavu tzv. četvrte stranke.⁹³ Ima i promjena na hrvatskoj političkoj sceni, koja je sve nejedinstvenija. Iz HSS-a je izišla grupa disidenata,⁹⁴ a došlo je i do pregrupiranja snaga unutar hrvatske opozicije stvaranjem Hrvatske seljačke federalističke stranke (HFSS), nastale 1926. godine, odnosno tijekom 1927. novoga Hrvatskog bloka.⁹⁵ Između HSS-a i HFSS-a tijekom 1927., u oblasnim, a gotovo još više u skupštinskim izborima, dolazi do žestokog verbalnog sučeljavanja, pa i optužbi o nasilju jednih spram drugih.⁹⁶ Pribičevićevi demokrati su početkom 1927. već više godina u opoziciji. Oni nastoje i u oblasnim i u skupštinskim izborima osigurati svoje mandate u cijeloj državi, a u Hrvatskoj su osobito zainteresirani za Primorsku-krajišku oblast, iako postavljaju svoje kandidature i u drugim oblastima. Međutim, sada više nemaju nikakvu podršku upravnih vlasti ne samo u Srbiji (gdje ih se nastoji suzbiti pod svaku cijenu), nego ni u Hrvatskoj. Naprotiv, sada se i oni žale na teror radikala, mnogo više nego druge oporbene stranke, pa i sam HSS. Osim toga, već tijekom 1926., a osobito nakon oblasnih izbora i navlastito nakon skupštinskih izbora 1927. postaje sve očitije približavanje SDS-a HSS-u, što je na početku studenog 1927. rezultiralo stvaranjem Seljačko-demokratske koalicije.⁹⁷

U vrijeme održavanja oblasnih izbora, koji su i za vladajuće i za opoziciju bili jednako važni kao i skupštinski izbori⁹⁸, najjača hrvatska politička organizacija – HSS – bila je još na vlasti na temelju sporazuma vodstva stranke s radikalima iz srpnja 1925. godine. No, tek uoči oblasnih izbora 4. siječnja 1927.

⁹³ B. Gligorijević, *Demokratska*, 470. i d.

⁹⁴ Neki su disidenti kao npr. N. Nikić i B. Šuperina ušli u pregovore s radikalima i demokratima i postali ministri, a disidenti u Dalmaciji su se i u oblasnim i u skupštinskim izborima udružili s komunistima u Republikanski radničko-seljački blok; to je bila samo prigodna udruga oporbe bez postizanja političkoga i idejnog jedinstva. F. Filipović, *Sabrana*, knj. 10., na v. mj.

⁹⁵ Nastala je u siječnju 1926. od članova i pristaša Hrvatske zajednice (osnovane 1919.) te jednog dijela disidenata iz Radićeva HSS-a. Stranka se zalagala za federalistički ustroj države. Tijekom 1927. s HFSS-om je usko surađivala Hrvatska stranka prava. Stvorivši tako novi (drugi) Hrvatski blok stranka je pokušala parirati Radićevu HSS-u. U skupštinskim izborima 1927. stranka je dobila samo dva mandata; u Zagrebu je u gradskim izborima održanima rujna 1927. postigla pobjedu.

⁹⁶ U HFSS-ovskom glasilu »Hrvat«, koji je osnovala Hrvatska zajednica i koji je sada preuzela nova stranka, tijekom 1927. gotovo svakodnevno objavljivao je jedan članak s napadom na S. Radića i njegovu politiku. U listovima »Dom« i »Narodni val« Radić je sam ili posredstvom zastupnika s liste HSS-a odgovorio na verbalne napade ili je kritički govorio o HFSS-ovskoj politici. Zbog prostora i teme ovog rada ovdje nećemo ulaziti u detalje te političke borbe.

⁹⁷ H. Matković, *S. Pribičević i*, 214. i d.

⁹⁸ U izbornom proglašenju HSS-a objavljenom 5. I. 1927. u listu »Dom« ističe se da su oblasni izbori izuzetno važni jer je »Batinaška sila (aluzija na gubitak vlasti S. Pribičevića i njegovih pristaša koji su nazivani batinašima – primjedba B. J.)...slomljena ili zaustavljena. Politička uprava još je često nevaljala i protiv naroda, ali ona se popravlja tamo, gdje si je narod uredio dobre občine, a još će se više popraviti, kad u cijeloj državi budu uredene slobodne občine i slobodne županije«.

ukinuta je tzv. Obznana protiv HSS-a, tj. vladina odluka iz prosinca 1924. o zabrani njegove djelatnosti.⁹⁹ Možda zato na području Hrvatske radikali nisu žestoko istupali protiv tih svojih partnera, iako je u vrijeme predizborne agitacije HSS oštro kritizirao mnoge vladine poteze u želji da osigura svoju premoć u oblasnim liste skupštinama diljem Hrvatske, pa i u Bosni i Hercegovini te u Vojvodini, kako bi mogao upravljati društvenim poslovima na toj razini odlučivanja.¹⁰⁰

Dvadesetak dana prije oblasnih izbora koji su održani 23. siječnja 1927. zabilježeni su prvi primjeri nasilja.¹⁰¹ Na otoku Krku, gdje su istaknute tri liste – lista HSS-a, lista Samostalne demokratske stranke i radnička lista – nisu smjele biti izvještene hrvatske zastave, a posebna je pozornost upravnih vlasti okrenuta prema ponašanju činovnika kao i nastavnika u školama zbog sumnje da će glasovati za oporbene liste.¹⁰² Na temelju odluke centralne vlade u Varaždinu su početkom siječnja 1927. smijenjeni gradsko zastupstvo i gradonačelnik i imenovan je komesar žandarski potpukovnik – sve dok se ne provedu oblasni izbori.¹⁰³ Sudbeni stol u Osijeku zabranio je izborni letak Radničko seljačkog izbornog odbora, tj. komunista, zato što je u njemu istaknuto geslo »Živjela repulika«, koje, po mišljenju tog suda potiče »plemenski razdor«.¹⁰⁴ U Dalmaciji su zabilježene bezrazložne promjene biračkih mjesta, provedene zato da bi se otežalo glasovanje.¹⁰⁵ Na otoku Korčuli, po zahtjevu mjesnih radikala, uhićeni su kandidati s liste HSS-a, a prijetilo se i izbornicima za koje se pretpostavljalo da će glasovati za Radićevu listu.¹⁰⁶ Izbornici na području Prekomurja morali su po odluci mjesnih vlasti na birališta donijeti krsni list, iako su

⁹⁹ *Obzor*, 5. I. 1927. Deset dana kasnije, tj. 15. I. 1927. isti list piše na 5, u članku »Formalna likvidacija Obznane« o problemima u vezi s ukidanjem Obznane. Sijedećeg dana, tj. 16. siječnja, objavljuje, međutim, da će pomilovanje kažnjenih usljediti prije oblasnih izbora. No, nema daljnjih podataka kako je to i je li uopće izvršeno. Radićev »Dom« (»glavno glasilo hrvatske seljačke politike«) je 5. I. 1927. samo notirao da je ministarsko vijeće »dokinulo« Obznanu, pa je zaključio da »se time bitno popravila odnošaj Hrvatske Seljačke Stranke prema saveznoj Narodnoj Radikalnoj Stranci«. List »Hrvat« komentirao je ukidanje Obznane protiv HSS-a 5. I. 1927. tvrdnjom da će taj vladin čin pomoći Radiću na predstojećim izborima.

¹⁰⁰ R, Horvat, *Hrvatska*, 316. i d.

¹⁰¹ Tako je list »Hrvat« 15. siječnja 1927. na str. 1 u članku »Zvjerski čin radićevaca« zabilježio da su HSS-ovci u Trnjanovcima (blizu Bjelovara) isprebijali zamjenika kandidata s liste HFSS-a. Drugi izvori ne spominju taj događaj; čini se, da sličnih događaja nije bilo.

¹⁰² *Obzor*, 3. I. 1927., 5. U tom se pogledu osobito istaknuo tamošnji šef poreznih vlasti, tajnik Samostalne demokratske stranke – Franki.

¹⁰³ *Narodne novine*, 12. I. 1927., 1.

¹⁰⁴ *Obzor*, 25. I. 1927., 1.

¹⁰⁵ Isto, 22. I. 1927., 5.

¹⁰⁶ Isto, 20. I. 1927., 5. »Izborni teror«; u listu »Dom«, nakon izbora, tj. 2. II. 1927. je istaknuto da je izbornih zloupotreba od strane radikala bilo u Blatu na Korčuli i na otoku Visu, pa da se još uvijek ne znaju stvarni rezultati izbora. Najavljeno je da će to riješiti Upravni sud; nema podataka kako su ti slučajevi završeni.

bili upisani u biračke popise.¹⁰⁷ Na sam dan izbora pred Seljačkim domom u Zagrebu skupilo se oko 2000 članova i pristaša HSS-a u namjeri da i na taj način pruže podršku S. Radiću. Kada ga nisu našli u domu, krenuli su prema njegovoj kući u Hercegovačkoj ulici. Na tom putu, na Iličkom trgu, susreli su ih policajci (bilo ih je oko 20) i s isukanim sabljama i kundacima razjurili. Među manifestantima bilo je ozlijeđenih.¹⁰⁸ Izbornih zloupotreba bilo je i u Srijemu, gdje su raspuštena mnoga gradska i općinska zastupstva zato što su u njima bili članovi HSS-a.¹⁰⁹

Dok je na području Hrvatske i Slavonije bila relativno mirna situacija, hrvatske su stranke, što u prvom redu znači HSS, oprgani vlasti nastojali onemogućiti u drugim dijelovima Kraljevine SHS. Osobito često su upravni organi vlasti, a navlastito policija, uređivali na području Vojvodine, nastojeći onemogućiti HSS-ovske kandidate i izbornike, s obrazloženjem da u Vojvodini nema Hrvata, pa da i ne treba HSS-ovskih lista.¹¹⁰ U Bačkoj i Baranji mnogi su HSS-ovci, čuvari izbornih kutija, bili uhićeni, a od mnogih se kandidata na HSS-ovskoj listi tražilo da se odreknu kandidature. U mađarskom selu Kupusinu i njemačkom selu Čonoplji radikali su »izmrcvarili izbornike«.¹¹¹ U Bosni i Hercegovini su također protiv HSS-a izvršene mnoge zloupotrebe od uhićenja čuvara izbornih kutija i zabrana HSS-ovske agitacije do falsificiranja rezultata izbora.¹¹²

Na području Hrvatske HSS je u ovim izborima opet postigao apsolutnu pobjedu i to u četiri oblasti: Zagrebačkoj, Osječkoj, Splitskoj¹¹³ i Dubrovačkoj. U Srijemskoj su oblasti pobijedili radikali, a u Primorsko-krajiškoj su predstavnici Samostalne demokratske stranke dobili 30 mandata, dok je HSS postigao 28 zastupnika. I na području Bosne i Hercegovine te u Vojvodini HSS je postigao relativno povoljne rezultate.¹¹⁴ Međutim, HSS, nezadovoljan rezulta-

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ »Dom«, 26. I. 1927., 7.

¹⁰⁹ R. Horvat, *Hrvatska*, 330.

¹¹⁰ U listu »Dom« 26. I. 1927. u članku »Radikalna izborna korupcija i strahovlada najveća opasnost za narod i državu« istaknuto je da je to izjavio u Subotici komesar Đorđević po napatku svog prijatelja ministra unutrašnjih poslova Bože Maksimovića; slično se ponašaju i drugi upravni činovnici.

¹¹¹ »Dom«, 9. II. i 2. III. 1927. Tu su objavljena dva dokumenta o mučenju seljaka u selu Kupusinu. U istom listu 22. lipnja 1927. se ističe da su zbog radikalnog nasilja u Kupusinu i u Čonoplji HSS-ovci napustili vladu. *Obzor*, 20. I. 1927.; u istom je listu 16. I. 1927., str. 1, objavljena vijest da demokrati prosvjeduju protiv izbornog terora u Vojvodini okrivljujući radičevce i radikale.

¹¹² Vidi bilj. 109.

¹¹³ Na tom su području disidenti HSS-a s komunistima, tj. predstavnici Pokrajinskog odbora HSS-a u Nezavisnih radnika, opet (kao i 1925.) formirali Hrvatsko-seljački radnički blok. Predizborne sastanke tog bloka policija je raspuštala čim bi govornik spomenuo Sovjetski Savez. (F. Filipović, *Sabrana*, knj. 10., 49. i d.)

¹¹⁴ R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj. 329./330; valja reći da Ministarstvo unutrašnjih dela u Beogradu nikada nije objavilo službene podatke o rezultatima oblasnih izbora, vjerovatno ne želeći javno pokazati kako su vladajuće garniture i pored izbornog nasilja prošle u pojedinim dijelovima države. Neslužbene su podatke objavljivale novine diljem

tima izbora u Vojvodini i Bosni i Hercegovini koji su, po ocjeni samoga S. Radića, postignuti zahvaljujući izbornom nasilju, najprije je uložilo protest u Narodnoj skupštini u Beogradu, a zatim su ministri – članovi HSS-a 28. siječnja 1927. izišli iz vlade. Tako je HSS opet postao oporbena stranka u državnoj Narodnoj skupštini, iako je u oblasnim skupštinama u četiri oblasti u Hrvatskoj kao i u nekima u Bosni i Hercegovini bio vladajuća grupacija. Ostavka je obrazložena primjerima izbornog nasilja u Vojvodini i Bosni i Hercegovini.¹¹⁵

Izbori za Narodnu skupštinu (11. rujna 1927.), održani su u promijenjenim političkim uvjetima u odnosu na oblasne izbore, pogotovo što se tiče HSS-a i njegova odnosa spram radikala, odnosno vladajućih krugova. Sada je HSS opet bio u opoziciji. Stranka je tijekom 1927. oštro kritizirala postupke vlade ne samo u državnoj Narodnoj skupštini, nego i u oblasnim skupštinama.¹¹⁶ Usto je odnos Radićeva HSS-a i Pribićevićeva SDS-a bivao sve tolerantiji i u javnost su doprli znakovi moguće suradnje između tih dvaju do tada oprečnih čelnika i njihovih stranaka. No, zato je odnos HSS-a i Hrvatskog bloka na čelu s Hrvatskom federalističkom seljačkom strankom bio i dalje izrazito neprijateljski.¹¹⁷ Ta su razračunavanja uz već poznata suprotstavljanja hrvatskih i srbijanskih stranaka davala posebnu težinu predizbornoj aktivnosti i samim izborima, ali verbalni sukob ipak nije prerastao u nasilje.¹¹⁸

I Vukićević-Marinkovićeva vlada je svojim raspisom od 21. srpnja 1927. formalno i javno zajamčila slobodu izborne agitacije i glasovanja. Međutim, poslala je oblasnim velikim županima tajni nalog u kojem je naglasila da upravne vlasti moraju poduprijeti vladine kandidate, a onemogućiti kandidate oporbe. Usto je odredila da i vojska bude u pripravnosti. Ona je trebala inter-

države uglavnom dajući detaljniji prikaz rezultata za područje koje su pokrivala. Izuzetak su u tome bile beogradska *Politika* (26. I. 1927.) kao i ilegalna *Klasna borba* (organ KPJ), 3. III. 1927.

¹¹⁵ Obzor, 29. I. 1927., 5. »Zaključak Hrvatskog seljačkog kluba zbog izborne korupcije«. I druge su oporbene stranke oštro kritizirale izborni teror radikala, pa tako i Pribićevićevi demokrati zalažući se da se u državnoj skupštini raspravi HSS-ovska optužba protiv izbornih makinacija. No, radikali su odbili te zahtjeve u veljači 1927. uz podršku kralja Aleksandra. O tome je pisao svojoj vladi britanski veleposlanik u izvješću za 1927. spominjući i aferu s »golim čovjekom«, kojeg je dovela opozicija u skupštinu da prikaže posljedice policijskog maltretiranja birača (Z. Avramovski, *Britanci*, n. dj. 457.).

¹¹⁶ Usp. R. Horvat, *Hrvatska*, n. dj. 331. i d.; vidi i *Radićev sabor 1927.–1928.*, Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti, priredila M. Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1993., na v. mj.

¹¹⁷ Vidi bilj. 96; J. Horvat, *Politička*, na v. mj.

¹¹⁸ U »Novom listu« (privrednom, prosvjetnom i političkom polutjedniku), koji je izlazio u Sušaku, 9. srpnja 1927. str. 2. objavljen je članak s naslovom »Kakvi će biti izbori za parlament?«, a u njemu su iznesene prognoze da će zbog izbornog terora HSS, odnosno Narodna seljačka stranka kako se HSS nazivao u istočnim dijelovima Kraljevine SHS i po kojim je imenom izišao na izbore, biti prikraćen za nekoliko mandata u Južnoj Srbiji i Makedoniji. Vlada će onemogućavati HSS i u Hrvatskoj, o čemu govore izjave pojedinih ministara o potpori Hrvatskom bloku na štetu HSS-a. No, »neće biti otvorenog terora u jačpoj mjeri«, što ipak »nije izvjesno«. To je predviđao i Radićev »Dom«, npr. 15. VI. 1927. zato što u vladi nema Bože Maksimovića, zvanog »Kundak«, kao ni njegovih pristaša.

venirati ako bi bilo većih nemira i na zahtjev policije.¹¹⁹ Nadalje je, kako se to već bilo uobičajilo uoči izbora 1923. i 1925. godine,¹²⁰ smijenila nepoćudne činovnike u državnoj upravi, pa je tako moralo otići deset oblasnih velikih župana, a među njima i veliki župani Zagrebačke i Osječke oblasti.¹²¹

Čini se da su u skupštinskim izborima na području Hrvatske i Slavonije radikali i demokrati oštrije istupali protiv Pribičevićevih demokrata nego protiv hrvatskih stranaka, a osobito protiv HSS-a. Pribičevićevi su demokrati, naime, tijekom predizborne agitacije počeli iznositi primjere pritisaka na svoje članove ili kandidate. Tako je, prema pisanju »Riječi«, potkraj kolovoza 1927. uhićen i osuđen na 14 dana zatvora oblasni zastupnik SDS-a u Vrelu blizu Korenice.¹²² Odmah nakon toga samostalni su demokrati obavijestili javnost da su u kotaru Kostajnica na nalog oblasnoga velikog župana Primorsko-krajiške oblasti suspendirani općinski načelnici u Mečenčanima i u Dubici, a na njihova su mjesta postavljeni radikali.¹²³ SDS-ovci su izvještavali i o sukobima unutar grupa radikala; tako su javili da je u Petrinji uhićen nositelj radikalne liste za zagrebački okrug zajedno s kotarskim kandidatom zato što njihova agitacija nije odgovarala vladinu kandidatu. Slično su se vlasti ponašale i u kotaru Ogulin, što je, prema pisanju »Riječi«, također izborni teror – iako »rukavicama i bijelim gamašnama«, ne razlikuje se od terora kundakom. I u Donjem Lapcu te Gračacu u Lici kotarski je poglavar išao u agitaciju zajedno s radikalnim kandidatom. Na području Dalmacije nije bilo bolje osobito u kninskom kotaru, kao i u Šibeniku.¹²⁴ Na Baniji i Kordunu upravne su vlasti pritvarale i osuđivale na kazne od po osam ili četrnaest dana zatvora čuvare izbornih kutija koji su bili SDS-ovci, npr. u Glini, Vrginmostu, Malom Gracu, Sjeničaju, Obljaju itd. Posebno su SDS-ovci izvješćivači o manipulacijama vlasti s izbornim kuglicama, kojih je u nekim mjestima bilo premalo u odnosu na broj izbornika – npr. u Perjasici, Šibinju, ali su se nakon izbora ipak našle u vladinim žarama, itd.¹²⁵

HSS je u svojim listovima »Dom« i »Narodni val« izvješćivao o predizbornoj aktivnosti u Hrvatskoj. Ti su listovi donosili vijesti i o zloupotrebama. Tako je 13. srpnja 1927. list »Dom« izvijestio da je državno odvjetništvo u Zagrebu zaplijenilo na sedam mjesta izborni proglas HSS-a, ali je tu zapljenu moralo poništiti na temelju sudske odluke u kojoj je istaknuto da se u proglasu nigdje ne napada država kao cjelina i ne izaziva se »plemenski razdor«.¹²⁶ »Narodni

¹¹⁹ B. Gligorijević, *Demokratska*, 481.; o tome je u svojim sjećanjima pisao i M. Stojadinović, *Ni rat*, n. dj.

¹²⁰ B. Gligorijević, *Demokratska*, 342. i d.

¹²¹ U Zagrebačkoj je oblasti umjesto Mile Kramarića za velikog župana imenovan dr. Bogdan Stopar, a u Osječkoj umjesto Ljudevita Gaja dr. Frančić. Novi veliki župani bili su po političkom opredjeljenju demokrati. Oni su postavljeni na dužnost po izričitoj želji V. Marinkovića. (R. Horvat, *Hrvatska*, 348.).

¹²² *Riječ*, 1. IX. 1927.

¹²³ Isto, 2. IX. 1927. U Mečenčanima je smijenjeni načelnik bio SDS-ovac, a u Dubici radićevac.

¹²⁴ Isto, 6., 10., 11. IX. 1927., 1.

¹²⁵ Isto, i 13., 14., 17. IX. 1927.

¹²⁶ *Dom*, 13. VII. 1927., 7.

val« je 4. rujna 1927. bez ikakva komentara, prenio izjavu ministra vanjskih poslova V. Marinkovića iz Ljubljane u kojoj se ističe da »nigdje u cijeloj državi nema terora, jedino imade slučajeva policijnog pritiska«. ¹²⁷ No, zato je, nekoliko dana kasnije, opisao predizbornu skupštinu HSS-a održanu 28. kolovoza u Sv. Jakovu pokraj Crikvenice. Na kraju skupštine došli su žandari i bajunetama rastjerali oko 150 pristaša i članova HSS-a iz tog kraja te uhitili jednog skupštinaru. U isto vrijeme uhićen je i osuđen na 14 dana zatvora predsjednik HSS-ovske organizacije u Krivom Putu. I u Ludbregu su osuđena na po 14 dana zatvora dvojica HSS-ovaca. ¹²⁸ U Vinkovcima i u Podravini bilo je pokušaja zloupotrebe izbornog zakona zbog traženja posebnih potvrda o biračkom pravu odnosno zbog neizdavanja dekreta čuvarima izbornih kutija. ¹²⁹ Nakon izbora »Narodni val« je izvijestio da je bilo nezakonitosti u južnoj Dalmaciji, osobito na otoku Korčuli, u Blatu gdje nisu uopće izbrojene kuglice prije i nakon izbora, što je iskorišteno da se napune vladine žare. Nepravilnosti je bilo i u Tijarići te Črljevu i Smokvici na području srednje Dalmacije. ¹³⁰ Zloupotreba je bilo i u Lici, u Krasnom, gdje se čuvar izborne kutije suprotstavio glasovanju za odsutne pa je zbog toga bio uhićen i osuđen na zatvor u trajanju od 14 dana. ¹³¹

Ipak, i pored toga skupštinski su izbori u Hrvatskoj rujna 1927. prošli relativno mirno, a pogotovo u odnosu na bezakonja u Srijemu, Vojvodini i Makedoniji, što je nakon izbora zaključio i »Narodni val«. ¹³² HSS je i ovaj put ostao pobjednikom na području Hrvatske te u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine bez obzira na to što je izgubio značajan broj glasova i mandata u odnosu na skupštinske izbore ranijih godina. U Hrvatskoj su mnogo lošije prošle ostale stranke, i glavne srbijanske (radikali i demokrati) kao i Pribečevići samostalni demokrati. Izbori su bili nepovoljni i za Hrvatski blok s HFSS-om na čelu. ¹³³

4.

Na kraju, kao zaključak: izborni teror režimskih i prorežimskih snaga u skupštinskim i oblasnim izborima (1923.–1927.) na području Hrvatske u sklopu Kraljevine SHS bio je značajan pokazatelj negativnog odnosa vladajućega velikosrpskog režima spram Hrvatske i hrvatskog naroda. Bio je dio sustava represije razvijanog od početka Kraljevine SHS kojim su vladajući velikosrpski

¹²⁷ *Narodni val*, 4. X. 1927., 2.

¹²⁸ Isto, 7., i 8. IX. 1927.

¹²⁹ Isto, 10. IX. 1927.

¹³⁰ Isto, 13., 18. IX. 1927. O istom je pisao i *Dom*, 28. IX. 1927., 6. citirajući nalaz Izbornog odbora u Splitu od 19. IX. 1927.

¹³¹ *Narodni val*, 16. i 23. IX. 1927.

¹³² Isto, 13. IX. 1927. S. Radić je nakon izbora izjavio da su izbori 1925. bili »Prava idila« u odnosu na izbore 1927. Naglasio je da su izbori 1927. bili u političkom pogledu zbog manipulacija izbornim rezultatima najstrašniji izbori od početka Kraljevine SHS. (*Riječ*, 23. i 24. IX. 1927.).

¹³³ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. IX. 1927., Beograd, 1928.; R. Horvat, *Hrvatska*, 354. i d.

krugovi s monarhom na čelu nastojali držati u pokornosti druge dijelove i narode u toj državi, a navlastito Hrvatsku i Hrvate. Izborni je teror bilo moguće organizirati i provoditi u državi s lažnim parlamentarizmom i zemlji bez demokracija i sloboda, osobito za nesrpske narode.

S U M M A R Y

ELECTORAL TERROR IN CROATIA BETWEEN 1923 AND 1929

On the basis of studying archival material, press from that period and the literature, the author deals with the electoral terror on the territory of Croatia in the Monarchy of Serbs, Croats and Slovenes in the period of parliamentary and regional elections. The electoral terror was carried out by the regime and proregime forces in an attempt to suppress Croatian political opposition, in the first place the strongest and best organized Croatian political organization – the Croatian (popular) (republican) Peasant Party. Terror was manifested in making impossible preelection agitation, various misuses of electoral and other laws, falsifying electoral results in favour of the government structures, persecutions, arrests, and even murders of electors and candidates of the opposition. It was one of the important elements of Karadžević's system of repression against Croatian political opposition.